

Fig. 1. Kirken og den tidligere kirkegård set fra nordøst, fra hjørnet af Kirkestræde og Kongensgade. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *The church and the former churchyard seen from the north east.*

MARSTAL KIRKE

NOTER S. 1726

Historisk indledning. Søfartsbyen Marstal på Ærø østkyst var i 15-1600-tallet blot en landsby og et fiskerleje, hvis indbyggere søgte til Rise Kirke. Stedet fik egen kirke 1737-38, der betjentes af en kapellan, og blev 1766 udskilt som et selvstændigt kirkesogn. Landsbyen, eller Bondebyen, som den også kaldes, blev i løbet af 1700-tallet overhalet af den umiddelbart syd derfor liggende flække Marstal (jf. fig. 2), der 1861 fik status af 'handelsplads' med egen kommunalbestyrelse og borgmester.

Fiskeriet, navnlig sildefangsten ud for Lolland, spillede længe en større rolle end søfarten, men

fra o. 1700 var skibsfart og handel i stadig fremgang. Denne *gyldne handelsperiode*, der i begyndelsen var baseret på kornhandlen på Østersøen, fortsatte uafbrudt frem til Englandskrigene 1801-14; ved krigens udbrud var 149 skibe hjemmehørende i byen.

Den voksende befolkning nødvendiggjorde 1697, at Rise Kirke blev udvidet, og i årene før Marstal fik egen kirke, rejste sognepræsten hver fjerde uge dertil for at holde prædiken og betjene 'unge og gamle'.¹ Opførelsen af kirken 1737-38 afspejler byens videre udvikling og den øgede befolkning. I kirken måtte stolestaderne 1764

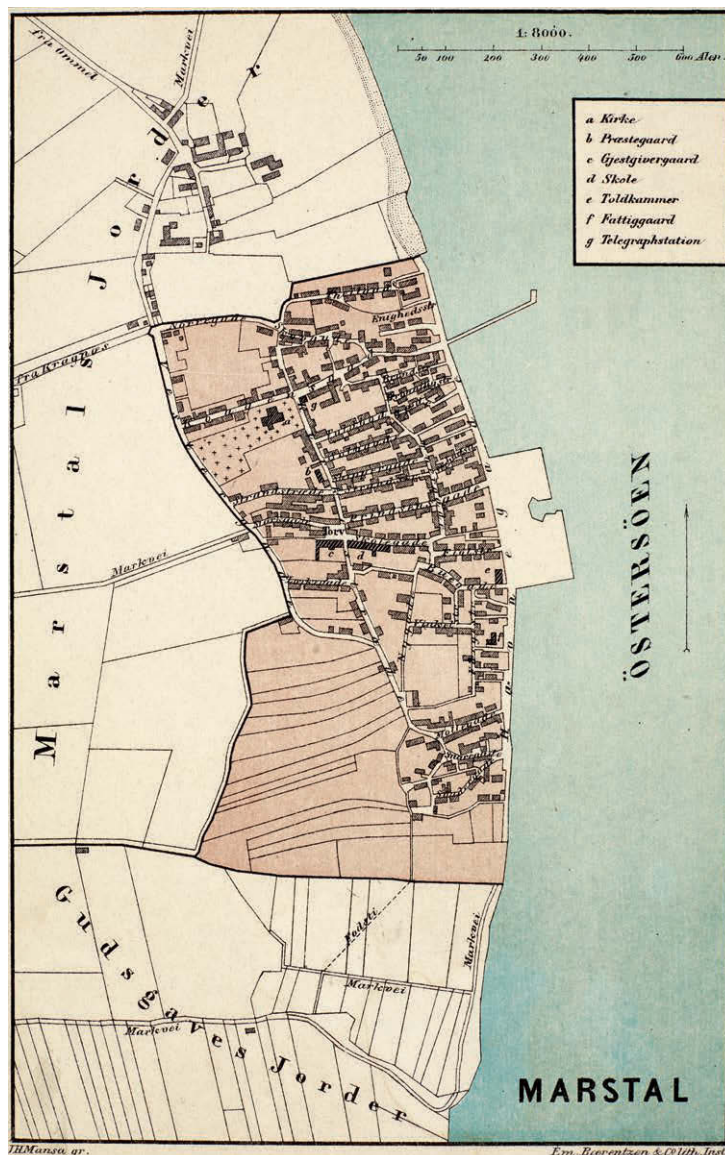

Fig. 2. Kort over Marstal 1873. 1:10.000. Det tonede område svarer til handelspladsen Marstal, der blev autoriseret med købstadslignende rettigheder 1861. Nord herfor ligger landsbyen Marstal (Bondebyen) omgivet af sine marker. 'Gudsgaves Jorder' syd for byen henviser til den 1767 nedlagte hovedgård, der en tid var i de slesvigske hertugers besiddelse. Efter *Trap*, 2. udg., 1873. – *Map of Marstal, 1873*. The shaded area corresponds to the trading place Marstal, which was granted borough-like rights in 1861. North of this is the village of Marstal ('the peasant village') surrounded by its fields. 'Gudsgaves Jorder' (Gudsgave's land) south of the village refers to the manor house, closed down in 1767, which was in the possession of the Schleswig Dukes for a period.

suppleres med et stort pulpitur med plads til 120 personer, og 1771 blev der tilbygget en nordre korsarm, der fra begyndelsen havde et pulpitur.

Marstal oplevede en ny stor sejlskibsperiode fra midten af 1800-tallet og frem til Første Verdens-

krig, nu med skibe i oversøisk fart. Skibsflåden nåede i 1890'erne op over 300 fartøjer, og på havnepladsen udfoldede der sig et livligt skibsbyggeri. Byen led store tab under de to verdenskrige, materielt og i menneskeliv. 53 sømænd

omkom 1914-18, og Anden Verdenskrig kostede ikke mindre end 80 sømænd livet (jf. fig. 8). Ændrede konjunkturer og kravet til nye skibstyper har herefter medført nedgang, økonomisk og befolkningsmæssigt, idet tilknytningen til søen dog stadig er bevaret, og byen fortfarende har en navigationsskole (grundlagt 1860).²

Politisk set hørte Marstalområdet fra 1500-tallet til det hertugelige lensgods *Gudsgave* (Gottesgabe). Det var oprettet af hertug Hans den Yngre (jf. s. 1527) og kom efter hans død 1633 under hertugen af Sønderborg. Lenet blev efter veksellende tilhørsforhold 1729 givet tilbage til den danske konge, hvorefter godset blev bortforpagtet til private 'pensionærer' (jf. altersølv, 1742, s. 1680). Kongens overtagelse af Gudsgaves len er

en af forudsætningerne for opførelsen af Marstal Kirke 1737-38. Forinden havde den næstsidste hertug, Christian Carl af Nordborg, 1701-03 brevvekslet med biskoppen i Odense, Thomas Kingo, og Kancelliet om opførelsen af en kirke på Gudsgaves område. Men det blev afslået, bl.a. med den begrundelse, at en ny kirke ville tage penge fra Rise Kirkes vedligeholdelse.³

Efter Gudsgaves overgang til kongeriget og Christian VI's tiltræden søgte indbyggerne i Marstal, Ommel og Kraghøjs 5. marts 1736 om tilladelse til at opføre en kirke ved Marstal.⁴ Ønsket blev denne gang fremmet af præst og biskop og blev imødekommet ved en kongelig resolution 2. november samme år. Ansøgningen (på tysk) blev begrundet med den stadig voksende befolkning

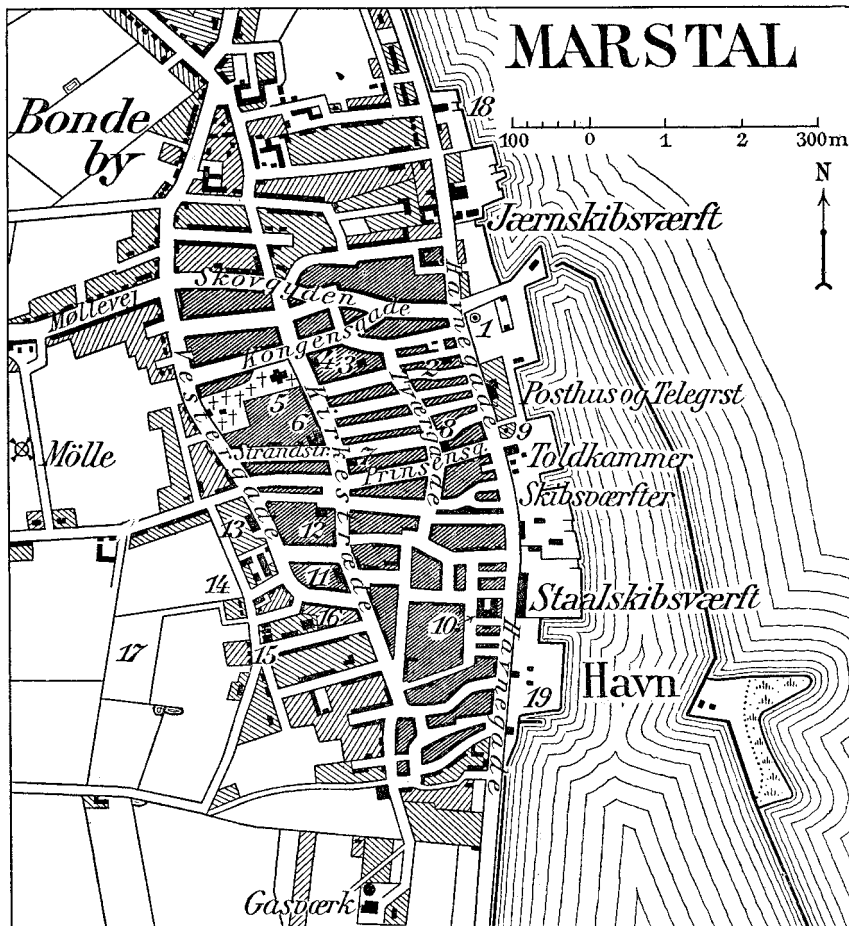

Fig. 3. Kort over Marstal 1921. 1:10.000. 5. Kirke. 6. Præstegård. Efter Trap, 4. udg., 1923. – Map of Marstal, 1921.

Fig. 4. Kirken og kirkegården set fra vest. Stik af Tom Petersen 1918. I KB. – *Church and churchyard seen from the west.*

(450 kommunikanter) og den lange vej til Rise: Svage og skrøbelige kunne ikke komme i kirke, og besværligt var det også for konfirmander, dåbsbørn og kirkegangskoner ('Sechswöchnerinnen'). Den nye kirke skulle ifølge resolutionen betjenes af en kapellan, og sognepræsten i Rise skulle kompenseres med en ekstra offerdag.⁵ Om byggeriet se s. 1656.

Før kirkens indvielse 1738 meddelte Kanceliet, at den nye kirke ikke skulle have et særligt navn, 'efterdi den ligger på landet'.⁶

Marstal Sogn, der som nævnt 1766 udskiltes af Rise Sogn, omfattede foruden Marstal handels-

plads og Bondebyen også landsbyerne Ommel og Kraghæs. I Ommel er 1894 opført en filialkirke (arkitekt Niels Jacobsen), og mellem Ommel og Bondebyen er 1896 anlagt en kirkegård som afløser for den gamle kirkegård omkring Marstal Kirke (jf. s. 1649).⁷ Marstal Sogn og landsognet udgør siden 2012 et fælles pastorat sammen med Æros øvrige sogne.

†Klokkespiret blev 1807-14 under Englands-krigene brugt som vagttårn.⁸

Morgen- og aftenringning. Ved biskop Engelstofts besøg i sommeren 1865 (15. juli) blev solen ringet op kl. 5, og der blev ringet 'fyrabend' kl. 7.⁹

KIRKENS OMGIVELSER OG TIDLIGERE KIRKEGÅRD

Kirken ligger på hjørnet af Kongensgade og Kirkestræde, der er sømandsbyens gamle hovedstrøg ca. 300 m fra havnen. Den er i sin tid bygget på åben mark vest for handelspladsen og syd for landsbyen (Bondebyen), men blev som sagt siden indhentet af den hurtigt voksende søfartsby. På modstående gadehjørne på vej mod havnen er et stort skipperhus fra 1803, som er opført i den gyldne handelsperiode; og også den nuværende præstegård, fra 1805, lidt syd for kirken, er oprindeligt bygget af en skipper.¹⁰ Vestover består bebyggelsen overvejende af uprætentiøse småhuse, de fleste fra 1800-tallet. Kirken er rejst på byens højeste sted, 12,5 m over havet. Herfra falder terrænet jævnt mod øst ned til Havnegade, som strækker sig langs kysten, og hvorfra en række snævre tværgader fører op i byen: Prinsensgade, Strandstræde og nordligst Kongensgade.

Den tidligere kirkegård (jf. fig. 5). Det indhegnede område omkring kirken og vest for denne var indtil 1896 sognets kirkegård. Det østre afsnit blev anlagt samtidig med kirkens opførelse 1737-38, og siden blev området udvidet mod vest i flere omgange. Kirkegården blev på grund af pladsmangel 1896 afløst af den nuværende Mar-

stal Kirkegård ved Ommelsvejen nord for byen (i landsognet). Der blev efter udflytningen ikke anlagt nye gravsteder på den gamle kirkegård, men indtil 1923 var det endnu tilladt at begrave ægtefæller og pårørende i ældre gravsteder.

Den gamle kirkegård er i dag et grønt område med store træer, der næsten indhyller kirken, og med de mange bevarede monumenter fremtræder den nu som en lille bypark og mindelund (fig. 6). Området omkring kirken, ca. 50×70 m, gav tilstrækkelig plads indtil opførelsen af den nordre korsarm. Herefter blev kirkegården i takt med den voksende befolkning udvidet frem til Vestergade 1770, 1817 og 1849; et større areal mod sydvest kom til 1866 og to mindre jordlodder 1868 og 1871.¹¹ Til gengæld måtte kirken 1875 afgive en strimmel jord mod Kirkestræde i forbindelse med en regulering af gaden.¹²

Hegnene er af forskellige materialer og ændret flere gange. Mod Kongensgade i nord er en teglhængt, delvis hvidtet kampestenmur, mod Kirkestræde i øst et højt støbejernsgitter fra o. 1875, opsat efter den ovennævnte regulering. Mod syd afgrænses kirkegården dels af en bygning, og vest for denne af et stablet kampestendige. Det store vestre afsnit hegnes mod nord ligeledes af et stendige, som støder op til baggårde og småhaver tilhørende husrækken ved Kongensgade. Mod

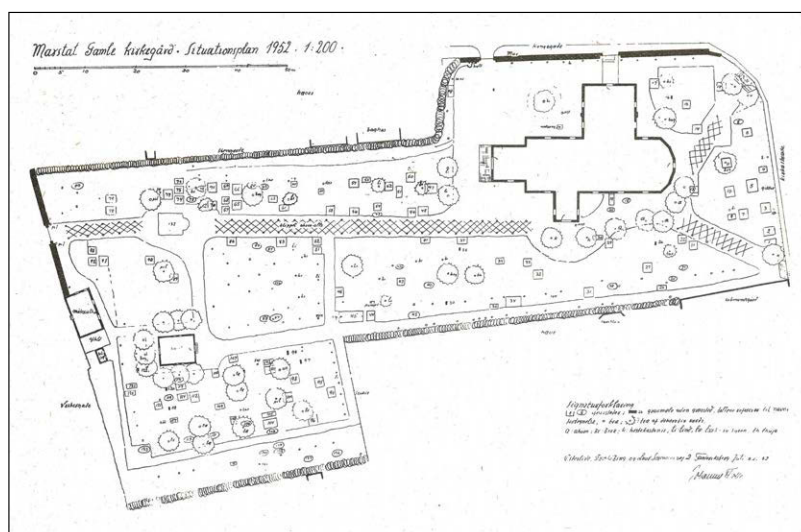

Fig. 5. Kort over Marstal gamle kirkegård. 1:1.500. Tegnet af Johannes Tholle 1952. Efter *Æroboen* 1956. – *Map of Old Churchyard, Marstal.*

Fig. 6. Den tidligere kirkegård set fra vest, th. ligkapellet fra 1873 (s. 1652). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *The former churchyard seen from the west. Right: Mortuary chapel from 1873.*

Vestergade er der en teglhængt kampestenmur, den nordre del fra 1800-tallet, den søndre fornyet 1953. Endelig afgrænses det sydvestre afsnit af stendiger og plankeværker.

Fire *indgange* leder ind til pladsen omkring kirken, to porte fra Kirkestræde og to fra Kongensgade (jf. fig. 1). De to første indgår som en del af støbejernsgitteret og lukkes af tilsvarende fløje med spydspidser. En indgang i nordmuren ud for korsarmen er etableret 1887,¹³ efter at der nogle år forinden var indsat en nordre dør i kirken. Porten har jerngitterfløje ophængt mellem murede, pyramideafdækkede piller. En køreport vestligere i samme mur er udvidet 1953¹⁴ og fører ind til en gruset parkeringsplads. Den lukkes af træfløje mellem murede piller. Fra Vestergade leder en køreport nordligst i kampestenmuren ind til kirkegården. Også den har jerngitterfløje, der er ophængt i pyramideafdækkede piller af gule sten fra 1888.¹³

Regnskaberne omtaler løbende reparationer og ændringer af *thegn* og *indgange*. Den ældst beva-

rede strækning er nu formodentlig den teglhængte mur mod Kongensgade, som må være identisk med en del af den 39 favne lange 'stenmur', der blev opført 1850,¹⁵ og som også har omfattet kirkegården mod Kirkestræde. Andre hegn og diger dannede grænse mod vest og er flyttet i takt med udvidelserne. Mod Kirkestræde synes der i 1700-tallet at have været to porte, hvoraf den ene var en muret *portal* ('porthvælving'), som opførtes 1792 af murermester Simon Rasmussen, Tranderup.¹⁶ 1768 indkøbtes to *†jernriste* til at lægge i bunden af 'begge låger'.¹⁶ – På indersiden af den nedbrudte østre kirkegårdsmur hang i 17-1800-tallet kirkens to lange *†brandstiger*. De var dækket af et lille halvtag af brædder¹⁶ og var ifølge inventaret 1824 ophængt i kæder, så de var 'under lås og slå'.¹⁵

Biskop Engelstoff oplevede i sommeren 1865 kirkegården som meget langstrakt. Den var da omgivet af mure til gaden og ellers af stendiger og et plankeværk. Kirkegårdsforstanderen havde nogle år forinden ladet anskaffe 'smukke jernporte'.⁹

Kirkegården lå i de første generationer hen som en åben landsbykirkegård, hvor beboerne frit kunne vælge deres gravsteder, der har været højryggede tuegrave.¹⁷ Men med byens vækst og det nye købstadspræg blev begravelsespladsen opfattet som upassende og uordentlig. Kirkeværgen forlangte 1817, at den holdtes lukket, så folk ikke brugte den til gennemgang. 1820 ansattes to mænd til at holde opsyn og anvis

nye gravsteder, og 1824 var der anlagt gange og plantet træer.⁸ 1842 klagede præsten til biskoppen over Als og Ærø over kirkegårdens forærgelige tilstand: Gravene var bevokset med græs og ukrudt, mange lå 'indsunkne', og mange kunne ikke skelnes fra omgivelserne. Kirkegården blev brugt som blege- og tørreplads, børnene legede på den, og undertiden græssede der også får og lam.¹⁸

Fig. 7. Tårnets spir set fra sydvest. Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Tower spire seen from the south west.*

Resultatet blev *kirkegårdsreglementet* af 3. juni 1845,¹⁹ ifølge hvilket der skulle oprettes et særligt *forstanderskab* bestående af fire medlemmer, som var valgt af familiefædre og præsten. Kirkegården skulle planeres og sås til med græs, der skulle af-sættes gange og plantes alléer, og udgangene fra de tilgrænsende huse skulle lukkes. Kirkegården havde sin egen pengekasse, hvis væsentligste indtægt var en 'kopskat', der blev betalt af den voksne befolkning. Dog var der fri begravelse for dem, der ikke ønskede eget gravsted.⁹ Reglementet var gældende til 1923, da menighedsrådet selv overtog ansvaret for vedligeholdelsen.²⁰

Bygninger på kirkegården. Et *ligkapel* vestligt på kirkegården (jf. fig. 6 og 74), opført 1873, benyttes nu ikke længere. Det lille hus er af røde sten, teglhængt og har gavle med toptinder. Stilen er nygotisk med spidsbuede åbninger; døren er anbragt i øst. En arbejdstegning til huset, godkendt af ministeriet, er signeret 'P. Hansen, Ærøskøbing'.²¹ Et grundmuret *værkstedshus* ('materialhus') ved Vestergade, fra 1872,²² er gulkalket og tækket med tegl.

Ved anlæggelsen af kirkegården ved Ommelsvejen 1896 var den gamle kirkegård fyldt med

gravsteder.¹¹ 1918 blev mange gravsteder endnu passet (jf. fig. 4), men herefter er de fleste sløjfet, idet et stort antal gravmæler fortsat er bevaret. Kirkegården blev opmålt og reguleret 1952 af havearkitekt Johannes Tholle, og der blev da optalt mere end 130 monumenter. Et flertal af disse er fra sidste halvdel af 1800-tallet (jf. s. 1713 f.), nogle samlet i et lapidarium i kirkegårdens sydvestre del.

Beplantning. Det parklignende område er 2016 tæt beplantet med store, gamle træer: kastanje, bøg, hængebøg, birk, ask og lind samt taks. En tidligere tunnelagtig allé af ahorn, mellem Vestergade og kirken (jf. fig. 4), skygges nu af andre træer. En nyere formklippet allé af avnbøg fører fra den sydlige port i Kirkestræde frem til kirken.²³

Mindetavle, 1985 (fig. 8). På kirkegården nordvest for tårnet er opsat en »Mindetavle over de i forbindelse med I og II Verdenskrig omkomne, rejst 1985 af Marstals borgere v(ed) Marstal Skipperforening«. Tavlen, 1×3 m, er af teaktræ og dækket af et lille tag af kobber. Indskriften, med messingbogstaver, opregner navnene på de i alt 144 omkomne.

Fig. 8. Mindetavle, 1985, på kirkegården, over de mange omkomne fra de to verdenskrige (s. 1652). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Memorial tablet, 1985, in the churchyard, to the many fallen in the two world wars.*

Fig. 9. Kirken set fra sydøst. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *The church seen from the south east.*

BYGNING

Oversigt. Kirken er opført »1737« (tårstal i jern på vestgavlen) under ledelse af murermester Hans Jensen Trap, Faaborg. Grundstenen blev nedlagt 11. april 1737, og kirken blev indviet af biskop Christian Ramus, Odense, 30. juli 1738. Bygningen, der siden 1920 domineres af et højt tårn i vest, består af et langhus med femsided afslutning i øst; hertil slutter sig et lille våbenhus i syd og en korsarm, fra 1771, i nord. Korsarmen blev opført af tømrermester Johan Paul Seiffert, Nordborg, mens tårnet (kaldet Fredstårnet) med kobbertækket spir er tegnet af arkitekt Niels Jacobsen, Odense. Der er siden 1920 adgang til kirken via tårnrummet, der tjener som våbenhus. I det indre dækkes rummene af gipsede tøndehvæl af træ, og store tomrede pulpiturer giver interieret en særlig intimitet. En tågrytter over kirkens vestende blev nedtaget 1920. Våbenhuset stod med tvalmet tag indtil 1792, da den nuværende gavl blev muret af Simon Rasmussen, Tranderup.

Byggeriet blev støttet af kongen, Christian VI, der gav tilladelse til kollekt i landets kirker. Bygmesterens tegning, dateret 17. august 1736, var godkendt af Kancelliet.

BYGNINGSBESKRIVELSE

Den hvidtede og teglhængte kirke, der er opført i en enkel barokstil, har bortset fra den nedtagne tågrytter bevaret sit udseende fra 1730'erne (korsarm og tårn behandles s. 1661 og 1666).

Teglstensmurene hviler på en tjæret sokkel af kløvede kampesten, der afsluttes med en skrånkant (fremspring: 5–6 cm) og tiltager i højden østover som følge af det faldende terræn. De gule mursten, der er brændt i teglværket i Holnis syd

for Flensborg Fjord, er i store, forholdsvis tynde formater (26–27×12,5×5,5 cm), i regnskabet benævnt ‘dobbelte eller store flensborger mursten’ (jf. ndf.). Stenene er muret i krydsskifte, og fugerne er glatte. Vestmuren, hvis yderside blev ommuret i forbindelse med tårnbyggeriet 1920, var overvejende af kampesten, der til dels var forarbejdet til kvadre (jf. fig. 14b). Facaderne er uden udsmykning, og bygningens eneste accentuering er den femdelte afslutning bag alteret, der er uden åbninger bortset fra en dør i midterste fag. Øverst bindes langsider og korafsnit sammen af en svær, profileret gesims.

Murene, der er 1,1 m tykke (vestgavlen dog 1,7 m), brydes indvendig af 3,6 m brede, rundbuede blændinger, der af bygmesteren selv blev betegnet som ‘spareblændinger’, idet de sparede på materialerne (se ndf.). Der er fem tætsiddende blændinger i sydsiden, hver med et vindue samt døren, og der har været et tilsvarende antal i nord, før man 1771 brød åbningen til korsarmen. I vest,

omkring den nye dør fra 1920, er en blanding af samme størrelse. De dybe blændinger rækker helt til gulvet, hvor de nederst er forsynet med et lille sokkelled. I den femdelte korvæg optages hvert fag af mindre, ligeledes rundbuede blændinger; de er kun 1,2 m brede og hæver sig over en bänk.

Åbninger. Langsidernes store *vinduer* er muret med fladbuede halvstensstik og har tilsvarende fladbuede rammer af træ. Den rektantede *dør* fra våbenhuset i syd er uden særlige kendetegn. Over den lille dør i korgavlen er 1882 indsat et vindue med spidsbuet støbejernsramme, som giver lys til præsteværelset bag alteret.²⁴

Indvendig var bygningen indtil 1914 bundet sammen af fire tværgående *†bindbjælker* (jf. fig. 23), der var forankret med jernankre i facaderne. Rummet, ligesom også den tilbyggede korsarm, dækkes af et gipset *tøndehvælv af træ*, der hæver sig over en profileret gesims øverst i væggene.

Våbenhuset ved sydsiden, der er samtidigt med kirken, er opført af tilsvarende materialer. Det

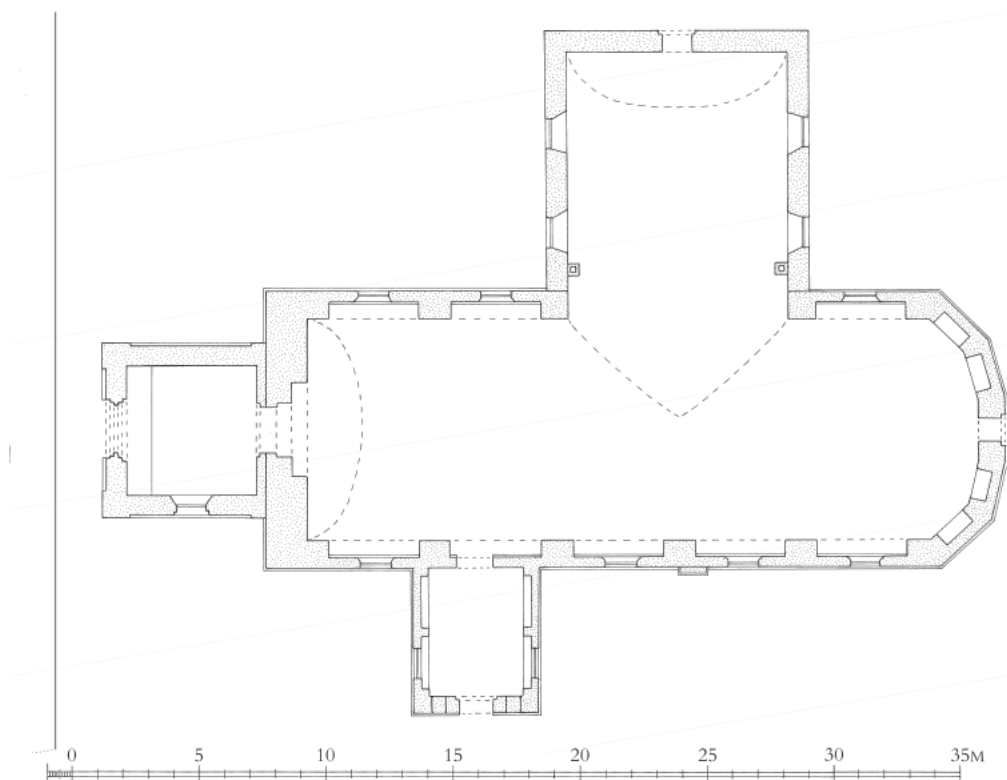

Fig. 10. Grundplan. 1:300. Efter opmåling af Niels Jacobsen 1910, suppleret af Niels Jørgen Poulsen og tegnet af Freerk Oldenburger 2017. – *Ground plan.*

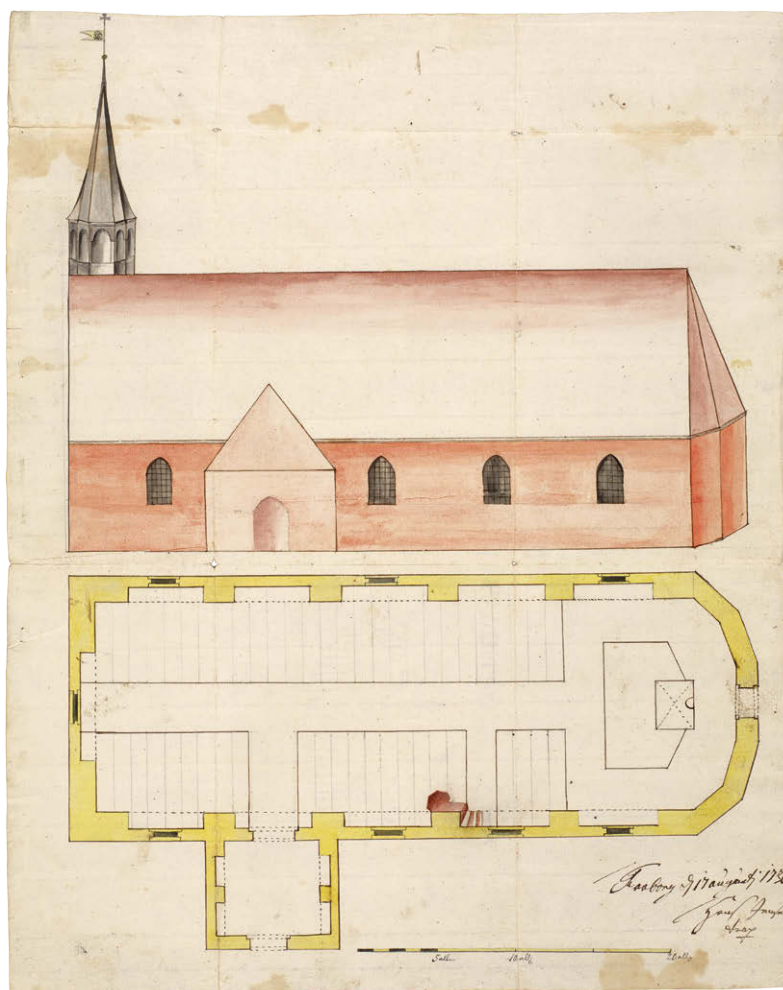

Fig. 11. Plan og opstalt. 1:300. Tegning med forslag til kirken, signeret af murermester Hans Jensen Trap, Faaborg, 1736 (s. 1656). I LAFyn. – Plan and elevation. Drawing with proposal for the church, signed by the master builder Hans Jensen Trap, Faaborg, 1736.

beskedne, lave hus har efter alt at dømme oprindelig stået med et †valmet tag, sådan som det er vist på tegningen 1736 (fig. 11). Murermester Simon Rasmussen, Tranderup, fik 1792 betaling for at have 'opmuret gavlen på vognhuset(!) på ny';¹⁶ og gavltrekanten er da også i et afvigende formsprog fra selve kirken, prydet med tre fladrundbuede blændinger. Huset får lys gennem to vinduer i flankemurene, der er indsat 1916, da man tilmurede to mindre †vinduer i sydsiden, et på hver side af den rektantede dør; samtidig blev døren udvidet (arkitekt Niels Jacobsen).¹² Indvendig er der i hver side to fladrundbuede nicher

med murede *bænke*. Rummet dækkes af et gipset loft. En tømret †trappe i nordvestre hjørne gav indtil 1920 adgang til kirkens loftsrum og videre til †tagrytteren. En muret †kalkbænk skulle 1848 forsynes med et låg.¹⁸

†Tagrytteren (fig. 13) over kirkens vestende, der blev taget ned 1920, var en ottekantet tømret konstruktion, som var afsluttet med et stejlt spir. Den anseelige rytter hævede sig 11 m over kirkens rygning, med fløjstangen 13,5 m. Konstruktionen hvilede på en 'bænk' i gavlspejdsens inder-side i niveau med tagværkets nedre lag hanebånd. Klokkerne var ophængt i en lanterne, hvis otte

fladbuede åbninger var styrket med krydsende bjælker. Det elegante, spåntækkede og tjærede spir havde let svejfede sider.

Klokkespiret er vist på Hans Jensen Traps tegning 1736 (fig. 11), mens et tværsnit af tagkonstruktionen (fig. 12) angav, hvordan tømmeret skulle forankres. Johan Paul Seiffert betalte 1750 for bly til 'tårnet', formentlig til afdækningen af gulvet under klokkerne, og foretog reparationer igen 1755.¹⁶

BYGGERIET 1736-38

Planlægningen og opførelsen af kirken er veloplyst, idet der i bispearkivet er bevaret såvel tegninger og overslag som håndværkerkontrakter og regnskaber.²⁵

Bygmesteren, muremester Hans Jensen Traps farvelagte *tegning* med grundplan og opstalt (fig. 11) er dateret 'Faaborg den 17. august 1736', og fra samme dag er også hans *overslag*. Kirken skul-

le være 40 alen lang og 17 alen bred (dvs. ca. 25,2×10,7 m).²⁶ Vestre gavl skulle ifølge overslaget være 'lige opstående', østre gavl 'lidet udbygget for at have gang og rum bag alteret'. Indvendig skulle der for at spare på mursten og kalk være 'mange blændinger', således som han viste det på grundtegningen. I stedet for hvælvinger af sten skulle kirken have et loft af brædder, en 'trug-hvælving' (tøndehvælv), sådan som en tegning af 'spærværket' viste det (jf. fig. 12). For at

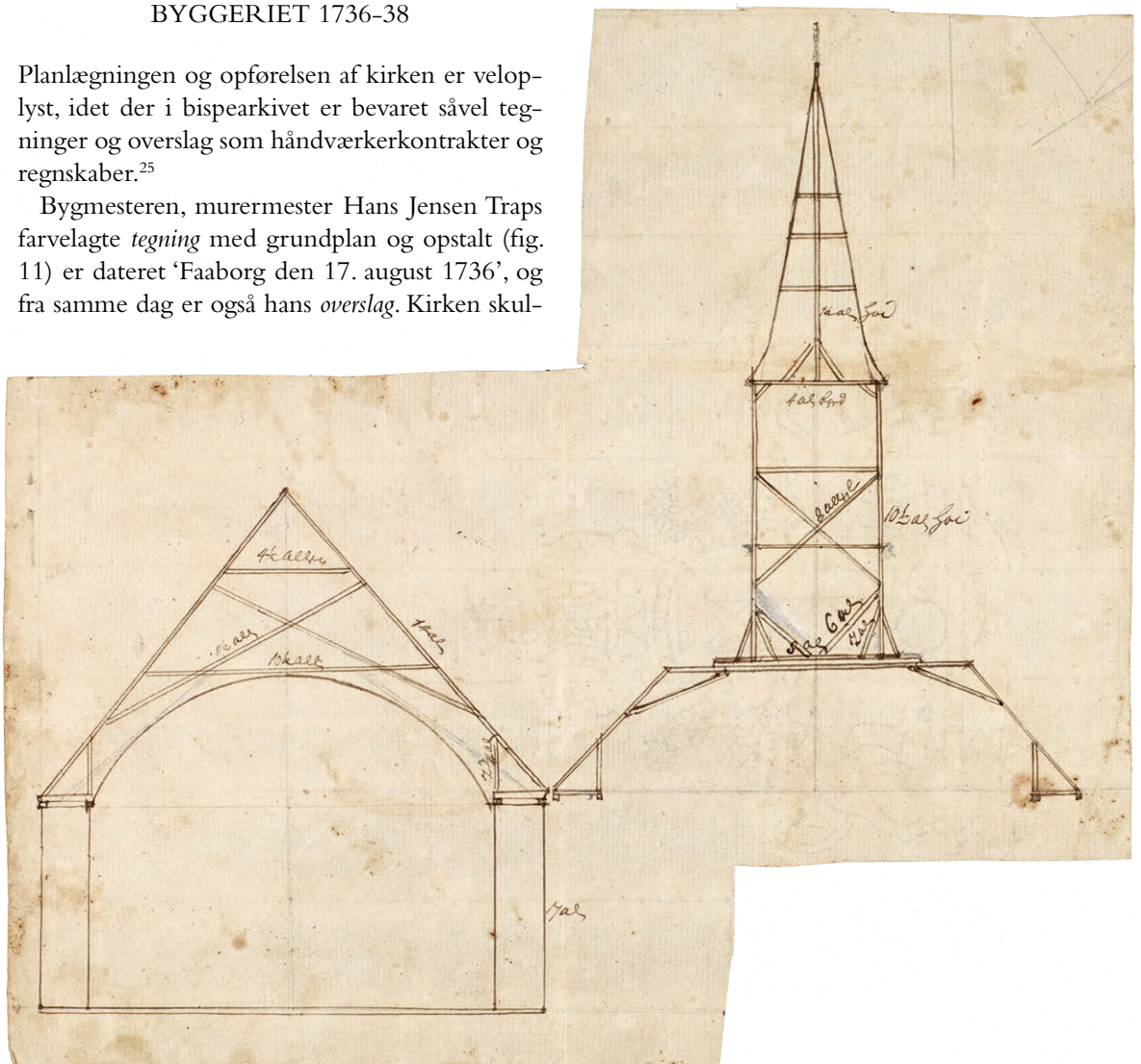

Fig. 12. Tværsnit af kirke og tagrytter med forslag til tømmerkonstruktionen 1736, sandsynligvis af tømmermester Erik Andersen Lillie (s. 1656). 1:150. Tegning i LAFyn. – *Cross-section of church and ridge turret with proposal for timber construction, 1736, probably by the master carpenter Erik Andersen Lillie.*

Fig. 13. Kirken med \dagger tagrytter set fra sydvest for opførelsen af tårnet 1920. Postkort o. 1900 i NM. – Church with \dagger tridge turrett seen from the south west before the erection of the tower in 1920.

holde sammen på kirken skulle der lægges fire (tværgående) bjælker, der var fastgjort med ankre i hver ende. Opgangen til klokken skulle ske gennem våbenhuset. Taget skulle efter indbyggernes ønske lægges med 'flensborger tagsten', da det var billigst; selv foretrak Hans Jensen Trap 'hul- og dæksten', da de var mere bestandige, men det ville koste 100 rdlr. mere.

Fra samme dag foreligger ligeledes et overslag fra tømrermester Erik Andersen Lillie, Faaborg, hvor det præciseres, at 'tårnet' skal tækkes med spån. Og nogle uger senere, 11. september, fremsendte snedker og billedskærer («Blomsnyder») Jørgen Nielsen, Rudkøbing, to nu tabte \dagger tegnin-ger til alter og prædikestol samt et overslag over dørfloje, stoleværk og lofter.²⁵

Biskop Christian Ramus, Odense, lod tegninger og overslag gå videre til Kancelliet i Køben-

havn med anbefaling af ansøgningen, og kongen godkendte allerede 2. nov. 1736 opførelsen af kirken. Omkostningerne var beregnet til 2.624 rdlr., men marstallerne regnede med at kunne spare noget ved en nøjere akkord med håndværkerne. Finansieringen skulle med kongens påbud ske ved et pålæg af en rigsdaler af samtlige kirker i Danmark og fyrstendømmerne. Byggematerialerne ville indbyggerne i Marstal selv transportere på 'deres fartøjer og skibe'.²⁷

Et første byggemøde blev afholdt i Marstal 20. dec. 1736 under overværelse af fire sognemænd, der udgjorde en slags byggekomite,²⁸ samt tømrermester Erik Lillie og snedker og billedskærer Jørgen Nielsen. Byggegrunden blev udpeget, og håndværkernes aflønning aftalt.

Erik Albertsen og Christian Carl Eschen, der fungerede som tilsynsmænd og førte regnskabet,

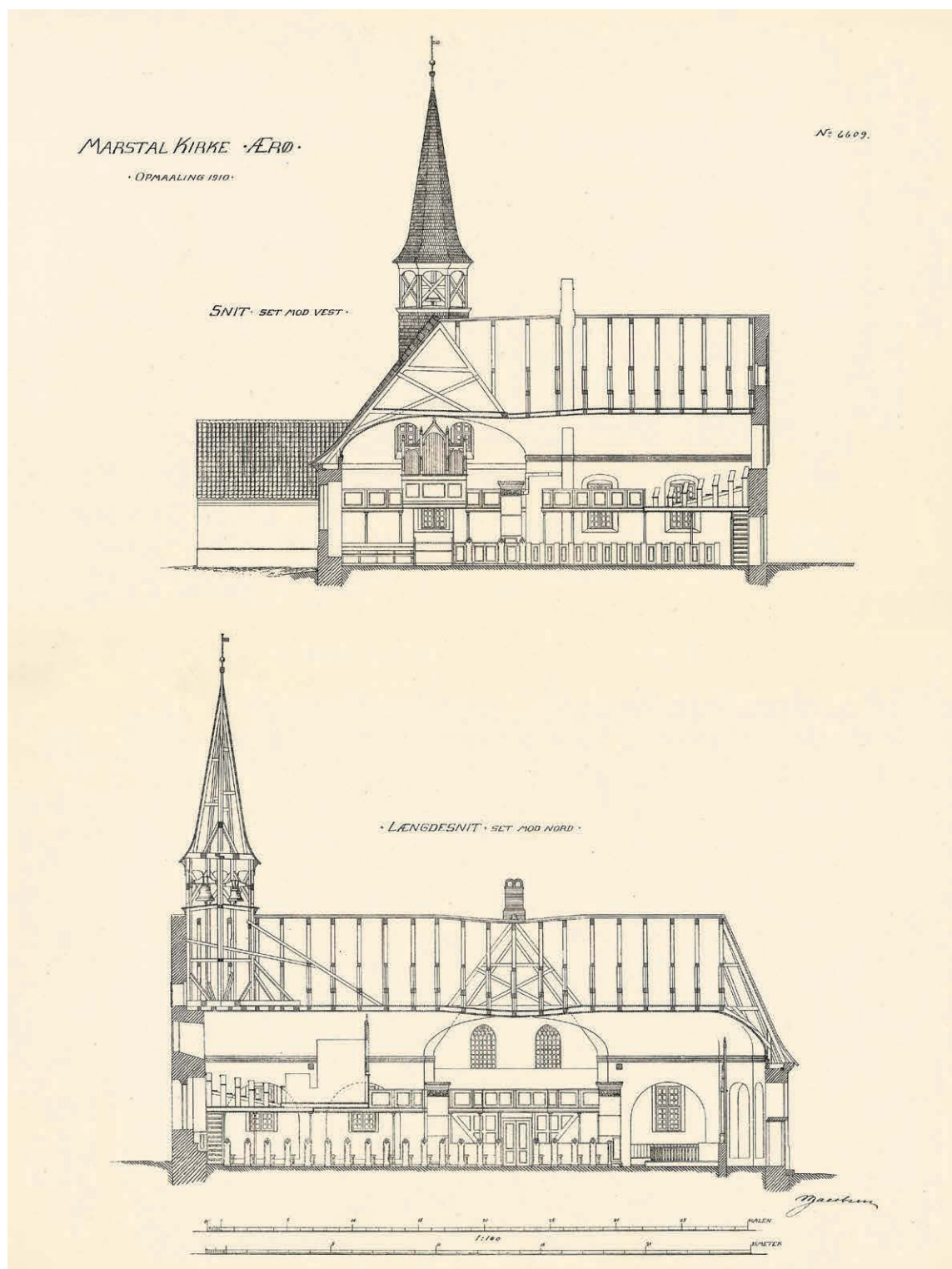

Fig. 14a. Tværsnit set mod vest og længdesnit set mod nord. 1:300. Målt og tegnet af Niels Jacobsen 1910. Aftryk i NM. – Cross-section looking west and longitudinal section looking north.

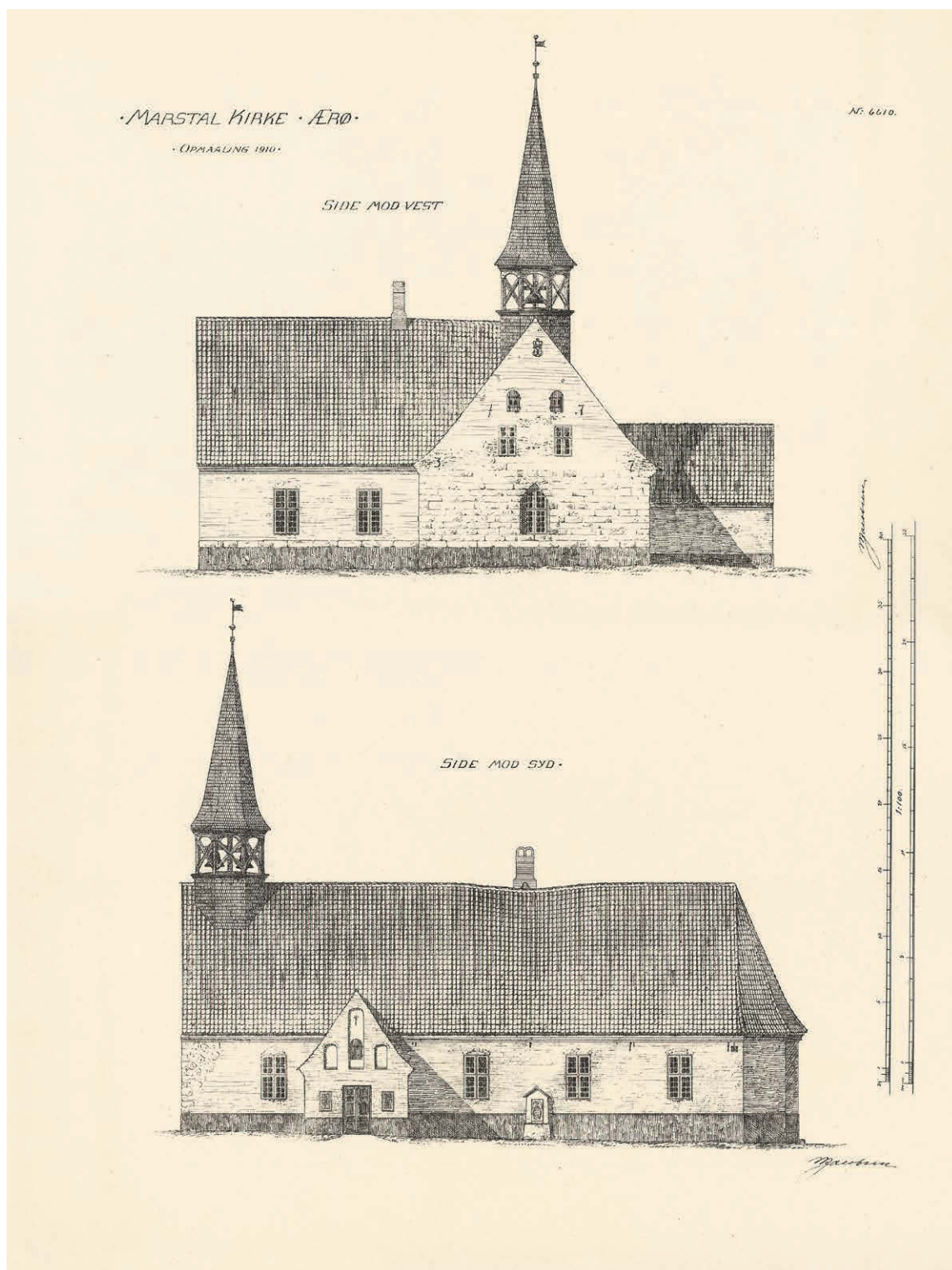

Fig. 14b. Opstalter af vest- og sydfacade. 1:300. Målt og tegnet af Niels Jacobsen 1910. Aftryk i NM. – Elevations of west and south facade.

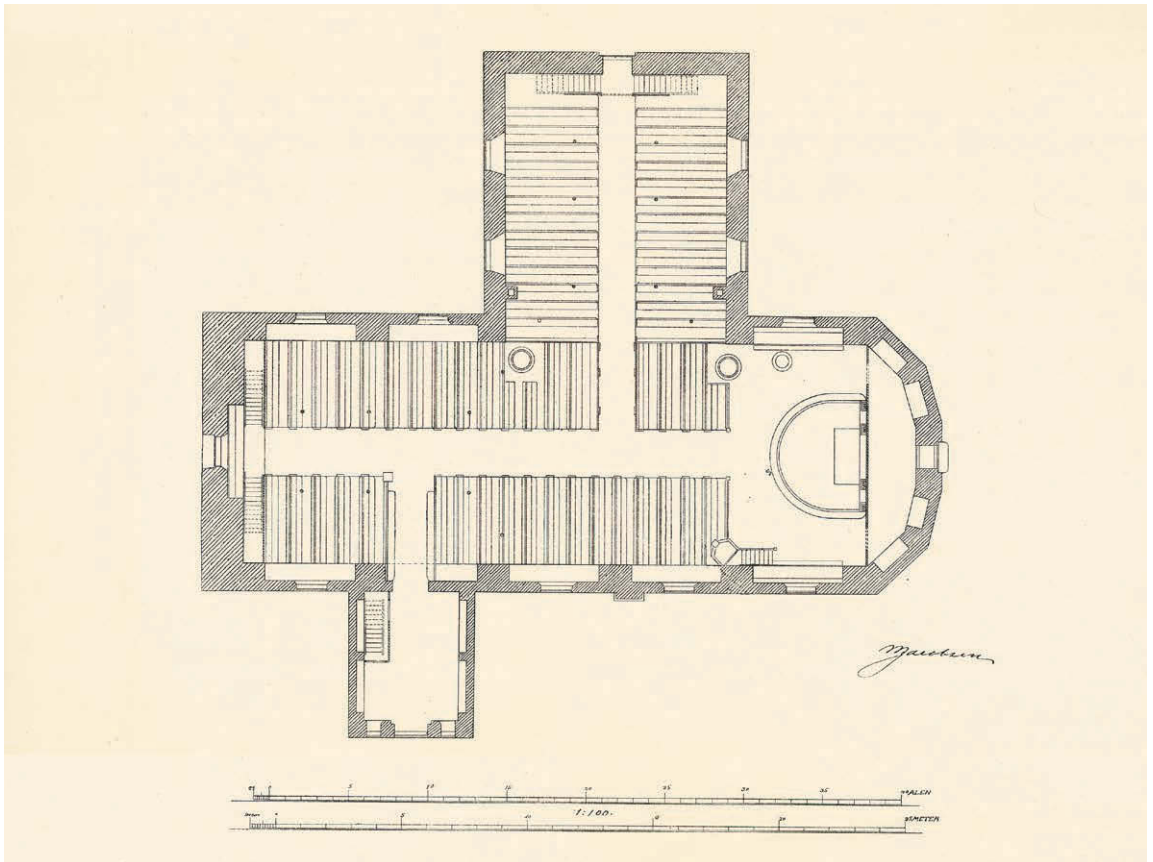

Fig. 14c. Plan. 1:300. Målt og tegnet af Niels Jacobsen 1910. Aftryk i NM. – Plan.

meddelte 23. marts 1737 biskoppen, at man i den forløbne vinter havde ført 7-800 læs kampsten og over 20.000 mursten til byggepladsen, ligesom man havde tømmer og brædder liggende i forråd.²⁵

Hans Jensen Trap var i vinteren og foråret optaget af et arbejde i Nykøbing Slotskirke, og først 5. april 1737 blev der indgået en kontrakt mellem ham og stiftsøvrigheden. Han skulle bygge kirken efter den ovennævnte tegning, og den skulle være færdig før næstkommende vinter; for sit arbejde skulle han have 380 rdlr. En tilsvarende kontrakt om tømrerarbejdet blev indgået 14. juni med Erik Lillie, som skulle betales 190 rdlr. Med smedemester Claus Clausen aftales det, at han skulle lave 'otte vinduer af jern' og otte ankre til bindbjælkerne samt låse til tre døre og jern til fløjstangen.²⁵

11. april 1737 kunne Hans Jensen Trap påbegynde fundamentet. Sognepræsten i Rise, Johan

Anthוניus Kuhlman, nedlagde den første *grundsten* som en 'hovedhjørnesten' i kirkens sydvestre hjørne, hvorpå han med Eschens ord holdt en 'meget herlig oration og tale i mange menneskers nærværelse'.²⁹

Byggeriet belyses af Albertsen og Eschens *regnskab*, der blev endelig afsluttet 16. sept. 1739.³⁰ Til murermesterens forbrug indkøbtes 102.713 mursten, såkaldt 'dobbelte' flensborger mursten, der blev leveret af teglmester Philip Andersen Reehoff på Holnis (Holdnæs, Holdenes) ved sydsiden af Flensborg Fjord.³¹ Også tagstenene var 'flensborger tagsten', mens kalken, i alt 80 læster, kom fra Gotland og blev leveret af købmand Albert Friis, Marstal. Gotlandsk tømmer, lægter og brædder, til loft, tag og tårnspir, købtes hos købmand Claus Stitscher i Eckernförde. Bly og søm kom fra Lübeck, og til 'tårnets' afdækning indkøbtes 6.000 spån og ikke mindre end 15.844 spån-

søm. Glarmesteren betales for at sætte glas i otte store vinduer og to små, de sidste i våbenhuset.

I august 1737 havde Erik Lillie rejst 'tårnet'. Tilsynsmændene, Albertsen og Eschen, var dog ikke tilfredse med arbejdet. Tømrermesteren havde forsømt at tage mål, så tårnets indre var blevet for smalt, og det skyldtes, mente de, at han for ofte havde søgt 'brændevinskroen'.³²

Selve bygningen stod stort set færdig ved slutningen af »1737«, det tårstal i jern, der under Christian VI's kronede monogram opsattes på vestgavlen.³³ Efter færdiggørelsen af inventaret foretoges *indvielsen* 30. juli 1738 af biskop Christian Ramus. Dette skete under overværelse af øens præster og degne og – ifølge Eschen – mange mennesker fra Fyn, Langeland og Tåsinge samt omliggende øer foruden mange fremmede, 'udenlandske præster og høje personer'. Biskoppen talte fra alteret over Davids salme 122, og provst Steenlosius fra prædikestolen over 1. Peters brev (2,5).³⁴

Først nogle uger senere, 9. september, blev der foretaget et *aflæveringssyn*. Sagkyndige var murermester Gottfried Groman (Groeman) og tømrermester og billedskærer Rasmus Hvid, begge fra Odense, samt snedker og billedskærer Søren Madsen fra Ærøskøbing. Arbejdet blev godkendt, efter at en mindre skade på tagrytteren var blevet udbedret. Kirken var endnu ikke hvidtet overalt indvendig, men det ville murermesteren sørge for. Til stede af håndværkerne var Erik Lillie og Jørgen Nielsen, mens Hans Jensen Trap lod sig repræsentere ved borgmesteren i Ærøskøbing, Melchior Brolund.²⁵

Den færdige kirke svarede med få afvigelser til Hans Jensen Traps tegning (fig. 11). Den femdelte korafslutning har den samme 'flade' udformning som vist på grundplanen, men modsat denne er også væggen bag alteret forsynet med nicher. Våbenhuset stod som nævnt oprindeligt med afvalmet tag (jf. ovf.). De otte store *tjernervinduer*, som smeden fik betaling for, svarer til antallet på tegningen. Heraf fremgår det, at fire skulle placeres i syd, et i vest og tre i nord. Mest afgørende for kirkens fremtræden var dog, at vinduerne, bygningens 'øjne', ikke blev spidsbuede, som foreslået af bygmesteren, men fladbuede.

ARKITEKTUR OG BYGMESTER

Opførelsen af kirken blev, som det fremgår, styret af stiftsovrigheden i Odense, der sluttede kontrakt med håndværkerne. Forinden var tegninger og overslag forelagt Kancelliet i København.⁵

Marstal Kirke er den første af de i alt tre kirker, som i løbet af få år blev opført på Ærø; den fulgtes 1745 af kirken i Søby (hvis korrunding dog først er fra 1771) og 1756-58 af den nye kirke i Ærøskøbing. Som disse er den en forsamlingsbygning, der skulle kunne rumme hele sin menighed; og det var da også for at skaffe plads til alle, at den 1764 blev forsynet med et pulpitur og 1771 udvidet med en korsarm. Kirken er et nøgternt brugshus, stilen er enkel og håndværket godt. Eneste pryd foruden korafslutningen var tårnrytteren, det slanke klokkespir, hvis silhuet kunne ses overalt i byen og fra havet. Den nybyggede kirke blev 1755 betegnet som 'en smuk kirke for en landsbykirke at være'.³⁵ Præsten og forfatteren Johan Arndt Dyssel, der 1763 blæste inde i Marstal, beskrev kirken som 'meget simpel, (men) dog smukt indrettet'.³⁶

Også 'arkitekten', murermester Hans Jensen Trap, har været en nøgtern mand, der hæftede sig ved praktiske og økonomiske forhold. Ifølge overslaget (jf. ovf.) skulle østre gavl være 'lidet udbygget' for at give plads bag alteret, og de mange blændinger, der bryder væggene, var ikke valgt af æstetiske hensyn, men for 'at spare på mursten og kalk'.²⁵

Hans Jensen Trap (1696-1763) var murermester og skønsmand i Faaborg.³⁷ Han var fra 1722 betroet den årlige vedligeholdelse af kirkerne på Falster,³⁸ og 1737 – samme år som han opførte kirken i Marstal – blev han tillige beskikket som murermester ved kongens slotte, gårde og kirker på Lolland-Falster.³⁹ Som 'slotsmurermester' har han kunnet både bygge og tegne, uden at det dog kan oplyses, hvor og af hvem han har erhvervet sine færdigheder.

Det må overraske, at han på sin tegning foreslog spidsbuede vinduer. I dansk kirkebyggeri er den spidse gotiske bue yderst sjældent efter midten af 1600-tallet,⁴⁰ før den igen kom i brug i 'nygotisk' tid fra og med 1830'erne.

KIRKEN 1738-1920

Et kvart århundrede efter kirkens indvielse nødvendiggjorde den øgede befolkning 1764, at der blev opsat et stort ømret pulpitur i hele kirkens vestre del (se s. 1696). Hermed fik rummet den særlige karakter og stemning, der har præget det siden.

Korsarmen ved kirkens nordre side blev tilføjet 1771 under ledelse af 'entreprenør' og tømrer-

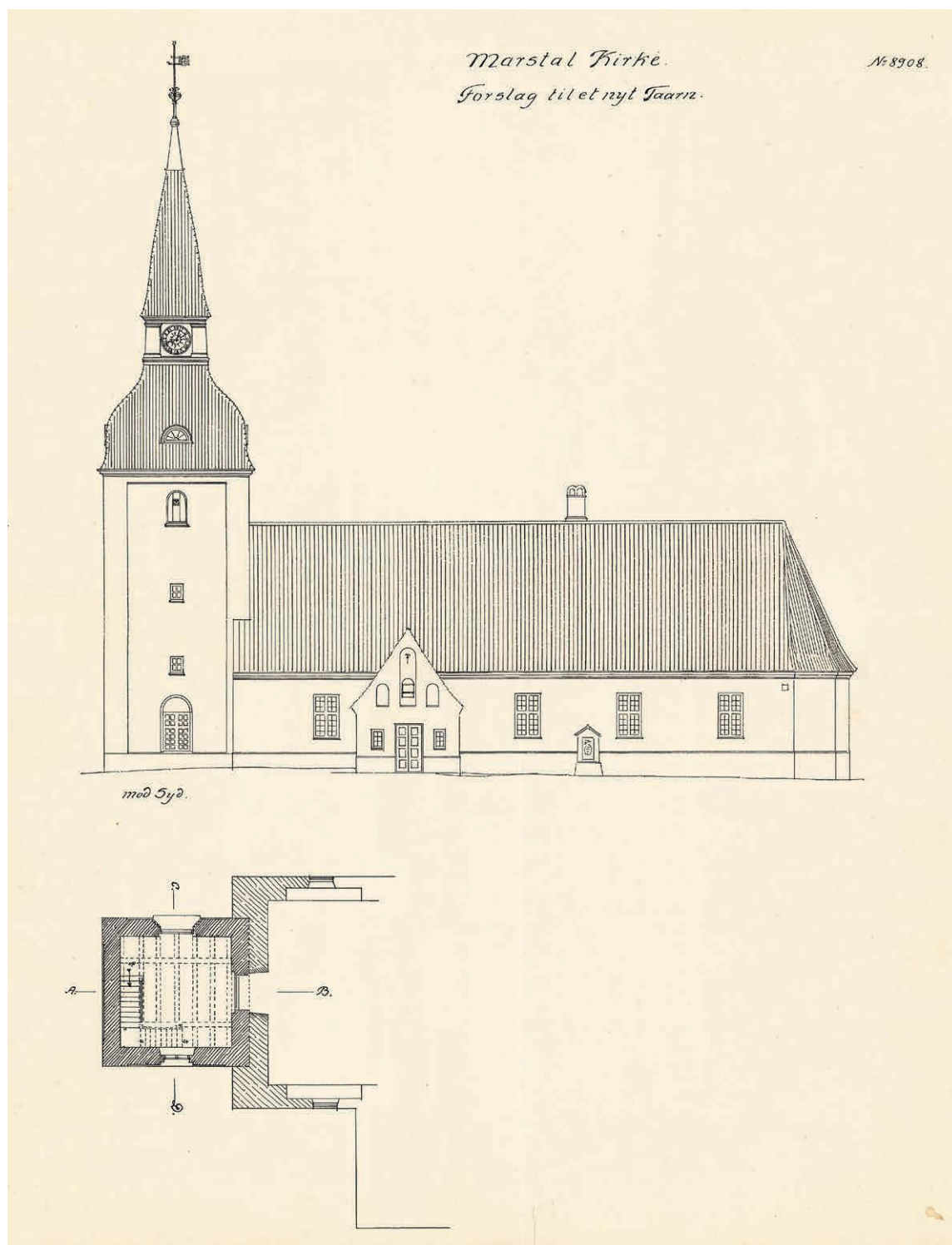

Fig. 15a. Forslag til tårn, tegnet af Niels Jacobsen marts 1919. Plan og opstalt af sydfacade. 1:300. Forslaget viser spiret tækket med små bæverhaler af tegl (s. 1666). Ændringer, der få år forinden var foretaget på våbenhuset og kirkens vinduer, er ikke medtaget. I kirkens arkiv. – *Proposal for tower by Niels Jacobsen, March 1919.*

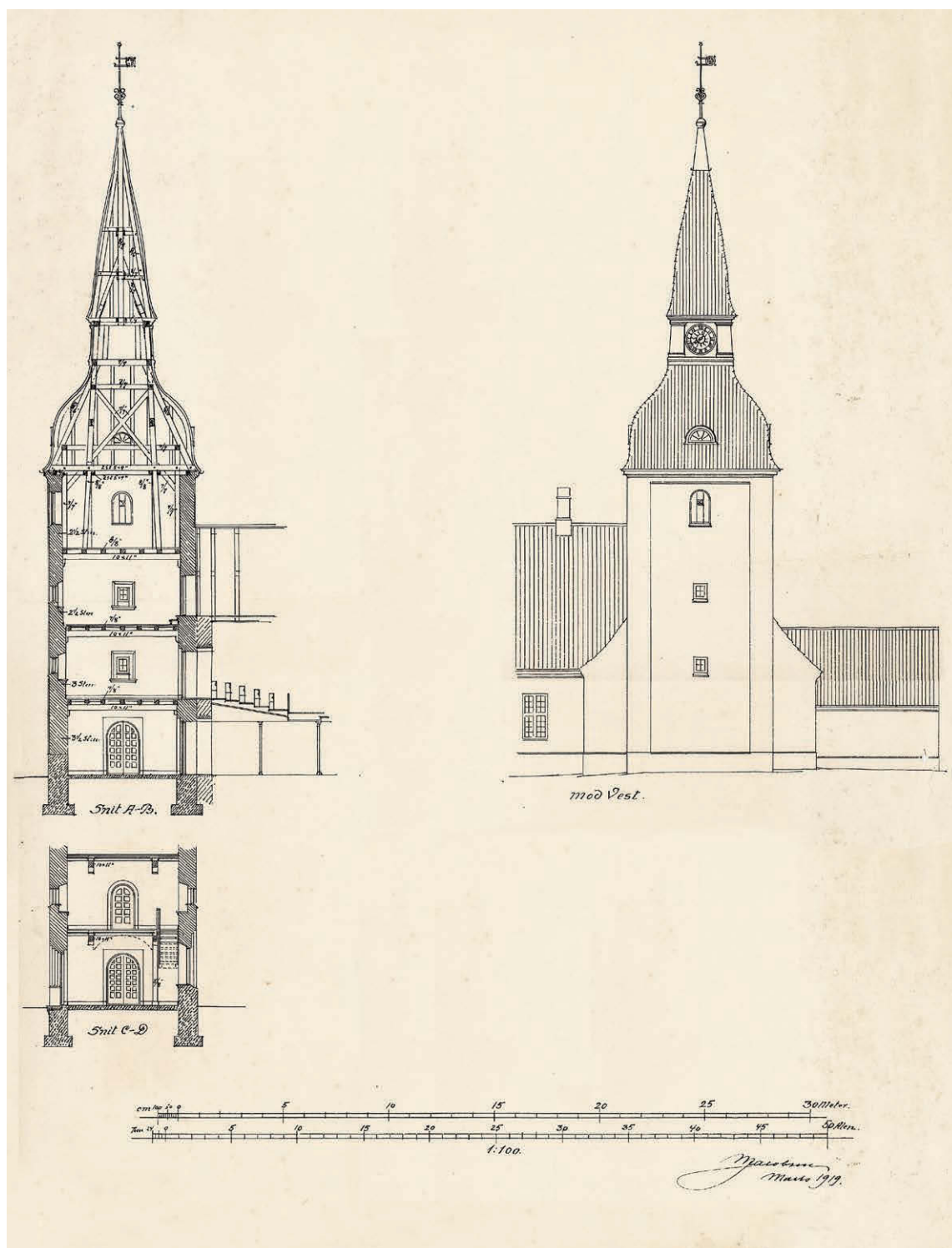

Fig. 15b. Forslag til tårn, tegnet af Niels Jacobsen marts 1919. Snit set mod nord og øst samt opstalt af vestfacade. 1:300. Forslaget viser hovedindgangen i nord og spiret tækket med små bæverhaler af tegl (s. 1666). I kirkens arkiv. – Proposal for tower by Niels Jacobsen, March 1919.

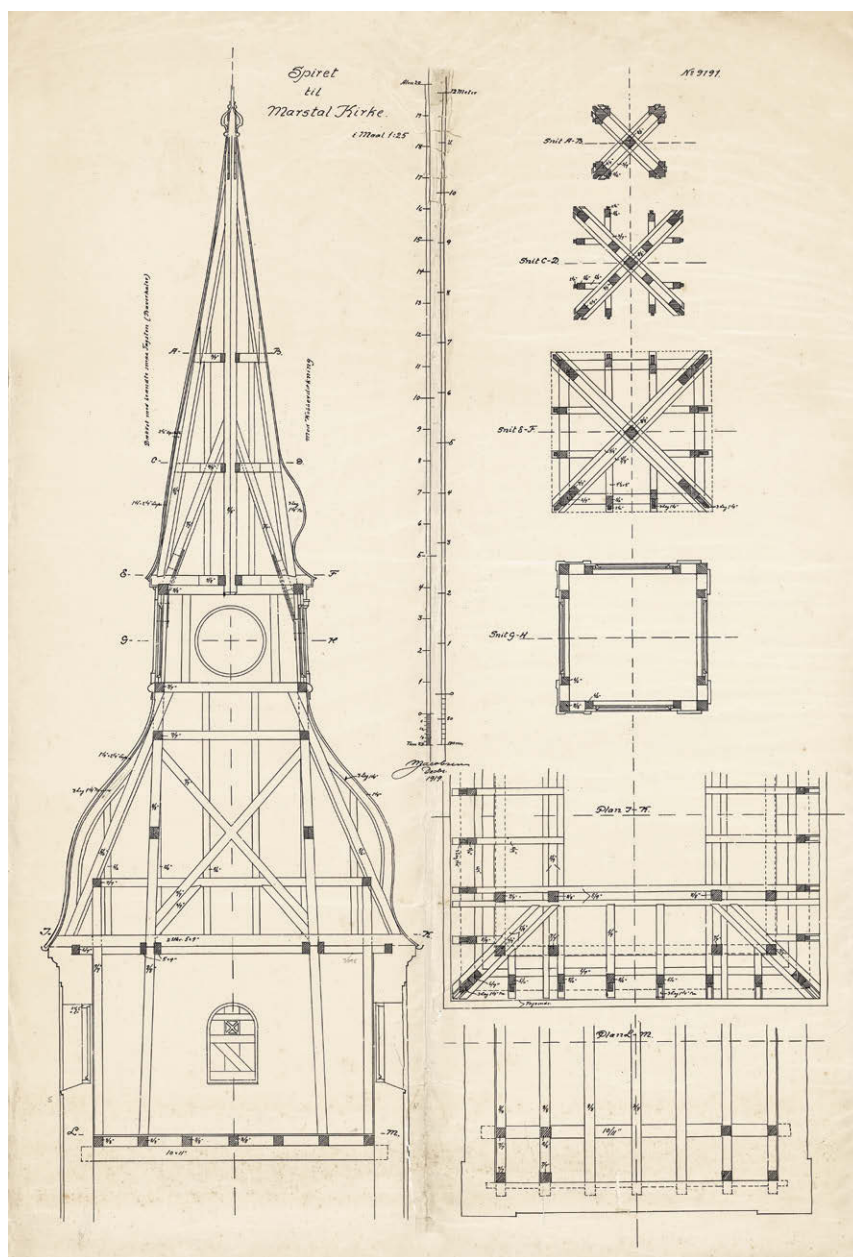

Fig. 16a. Snit og planer. 1:150. To alternative forslag til tårnspirets udformning, alt efter om det blev dækket med små teglbrændte bæverhaler eller med kobber (s. 1666). Tegnet af Niels Jacobsen 1919. I kirkens arkiv. – *Two alternative proposals for the design of the tower spire.*

mester Johan Paul Seiffert, Nordborg. Tilbygningen, der længe blev betegnet som 'den ny kirke', holder samme bredde som kirken og svarer i hovedtrækkene til denne. Teglstenenes formater er de samme, og murene er i forbandt; dog er den

sværtede sokkel kun svagt fremspringende og uden skråkant. Den profilerede gesims, svarende til langhusets, er i nord ført op i gavlspidsen, hvis let svejfede trekant er markeret som en stor blanding. Murene, 80 cm tykke, står indvendig

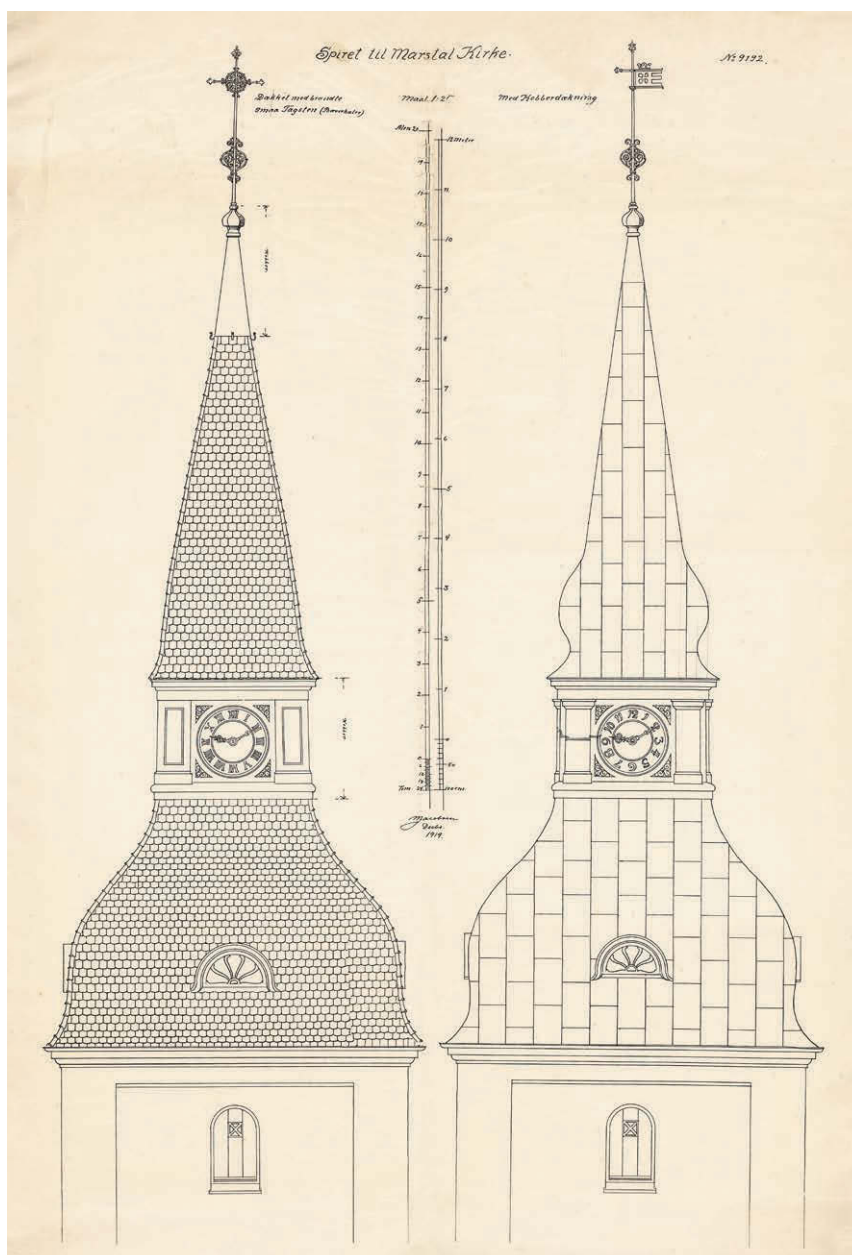

Fig. 16b. Opstalter. 1:150. To alternative forslag til tårnspirets udformning, alt efter om det blev dækket med små teglbrændte bæverhaler eller med kobber (s. 1666). Også vindfløj og urskive kunne udformes på forskellig vis (s. 1669, 1708). Tegnet af Niels Jacobsen 1919. I kirkens arkiv. – *Two alternative proposals for the design of the tower spire.*

med ubrudte vægflader. I hver flankemur er der to fladbuede vinduer med rammer af træ ligesom i den øvrige kirke. En rundbuet og falset dør i nord er først kommet til 1875.²¹ To vinduer i gavlen med spidsbuede støbejernsrammer giver lys

til pulpituret, der optager en stor del af rummet. Korsarmen åbner sig mod kirken i sin fulde bredde og dækkes af et gipset, fladrundt tøndehvælv.

Korsarmen blev udtrykkeligt bygget på grund af 'den voksende menighed'. Der blev indgået en

detaljeret kontrakt på tysk med Johan Paul Seiffert 4. okt. 1770. Arbejdet, der fulgtes af skoleholderen Hans Andresen,⁴¹ blev udført den følgende sommer, og 20. dec. 1771 godkendtes byggeriet ved en afleveringsforretning.⁴²

Johan Paul Seiffert ledede 1756–58 opførelsen af den nye kirke i Ærøskøbing (s. 1543), og samme år som han arbejdede i Marstal, byggede han også korrundingen ved Søby Kirke.⁴³

†Tagrytteren blev 1779 repareret af Johan Christian Seiffert, Johan Paul Seifferts søn. 1786 var spiret brækket og måtte nedtages og genopsættes af murermester og entreprenør Simon Rasmussen.¹⁶

Bygningen undergik i 1800-tallet kun få ændringer i det ydre. Engang i første halvdel af århundredet blev vinduernes fladbuede tjernrammer erstattet af retkantede rammer af træ (jf. fig. 14b), som o. 1913 igen er afløst af de nuværende fladbuede trærammer. O. 1913 fornyedes tillige tagværkerne (jf. s. 1668). 1875 indsattes som nævnt en dør i korsarmens nordgavl,²¹ og i de følgende år de to spidsbuede støbejernsvinduer herover.

TÅRNET 1920

Det store tårn i vest, dækket af et kobbertag og afsluttet i et prægnant spir, er tegnet af arkitekt Niels Jacobsen, Odense, der var fast arkitekt for den fælles Ærø kirkekasse. Tårnet benævntes allerede inden opførelsen – og før verdenskrigens endelige afslutning – som ‘fredstårnet’ (jf. indskrift på klokke nr. 2), og det blev tillige rejst som et minde om Sønderjyllands genforening med Danmark (jf. bygningstavle s. 1670).

Tårnet er 30 m højt (med fløjstangen i alt knap 34 m) og i fire stokværk. Grundplanen er kvadratisk; murene, der er af teglsten fra Egersund,⁴⁴ hviler på en tjeret sokkel, østmuren til dels på kirkens ombyggede gavl. De hvidtede facader har brede hjørnelisener og øverst en solid, profileret gesims, svarende til kirkens. Tårnrummet, der dækkes af et bejdset træloft, er indrettet som våbenhus, hvortil der er adgang gennem en rundbuet og falset dør i vest, og hvorfra der er videre forbindelse til kirken. Tømrede trapper leder op igennem tårnet. De to mellemmeta-

ger har små, retkantede vinduer; fra den nedre er der adgang til orgel og pulpitur, fra den øvre til kirkens tagrum. Klokkestokværket øverst har rundbuede glamhuller i de tre frie sider, lukket med grønmaledede luger, og to mindre, retkantede åbninger i øst.

Det kobberdækkede pyramidetag har udsvungne flader og i hver side en lille halvcirkulær kvist, også beklædt med kobber. Herover er en firesidet lanterne mellem kraftige gesimsbånd. Lanternen har i hver side store, elektrisk oplyste *urskiver* af glas og med romertal, der om natten tjener som sømærke (tværmål: 1,5 m). Det stejle, kun let svulmende løgspir afsluttes med en kugle og ender i en fløjstang med vindfløj over en kunstfærdig bøjle.

Formsproget er en behersket nybarok; lanternen og løgspir er – vel af hensyn til urskiverne – firesidet og ikke som vanligt ottesidet. Niels Jacobsen fremlagde 1919 to alternative forslag (fig. 16a-b) til tagets beklædning og dets udformning: enten små teglbrændte bæverhaler, der ville forudsætte et slankere tag, eller – som det blev tilfældet – kobberplader, der tillod svulstigere former.⁴⁵

Tanken om at bygge et ‘rigtigt’ tårn i stedet for at forny den forfaldne †tagrytter var fremme allerede 1907⁴⁶ og modnedes mod slutningen af Første Verdenskrig. I en velformuleret artikel i øens aviser bad menighedsrådet i august 1918 Ærø beboere om støtte til et kirketårn, der, ‘når der er fred i verden’, kunne bære navnet ‘fredstårnet’: Et sådant tårn ville blive et sømærke, som kunne fryde de ærøske sømænd, når de stævnedes hjemad, og samtidig ville et tårnur afhjælpe ‘et føleligt savn af en offentlig tidsmåler’. Ja, et værdigt tårn ville være et smukt takkeoffer fra en befolkning, ‘som skønner på fredens velsignelser midt under verdenskrigen, medens Slesvig, hvortil Ærø engang hørte, nu forbløder på femte år under den gigantiske kamp’.⁴⁷

Niels Jacobsens tegninger er dateret marts 1919, og i august samme år forelå ministeriets tilladelse. En udbudt licitation over arbejdet 30. jan. 1920 blev vundet af murermestrene C. M. Madsen, Marstal, og C. H. Nielsen, Ommel. Tømmerarbejdet blev udført af tømmermester H. P. Pedersen,

Fig. 17. Kirken med det nybyggede tårn set fra sydvest. Foto 1927 i NM. – *The church with the newly built tower seen from the south west.*

Odense,⁴⁸ som forpligtede sig til kun at anvende 'kernefuldt, sydsvensk, vinterfældet fyr'.¹² Tømmeret rejstes 4. aug. 1920, og tårnet blev indviet af Æros provst, H. J. Andersen, Bregninge, ved en festgudstjeneste 12. dec. 1920.⁴⁴

Ved tårnets opførelse blev kirkens hovedindgang henlagt til den nye forhal i vest. Det gamle våbenhus ved kirkens sydside, der var ombygget 1916, blev 1932 indrettet til venteværelse for dåbsgæster og brudefolk.⁴⁹ I dag bruges det

til oplagring og som øverum for organisten og klokkenisten.

En mindre *renovering* 1972-73 ved arkitekterne Lehn Petersen, Odense, omfattede i første række inventaret. Væsentlig for kirkerummets fremtræden blev Alan Havsteen-Mikkelsens *farvesætning* af alter og prædikestol (jf. s. 1672). Vinduer, døre og tårnluger står, vistnok siden 1948, med en markant, havgrøn farve, inspireret af den lokale 'marstalgrøn'.

Fig. 18. Mindetavle nr. 1, opsat 1914 over faldne ved Eckernførde 1849 og Dybbøl 1864 (s. 1670). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Memorial tablet no. 1, set up in 1914 to the fallen at Eckernførde in 1849 and Dybbøl in 1864.*

TEMATISK OVERSIGT

Gulvene i gangene er lagt med grå og gule fliser, vistnok fra 1913.¹² Korpartiet har trægulv, der er hævet et trin over det øvrige rum, og der er også trægulve under stoleværket, senest fornyet 1972–73. I tårnrummet ligger gule klinker fra 1920. – Kirkens første *†gulv* skulle ifølge bygmesterens overslag være af mursten (jf. ovf.). Det forfaldne 'stengulv' blev 1791 lagt om af Johan Christian Seiffert.¹⁶

Vinduerne i både langhus og korsarm har fladbuede stik og tilsvarende rammer af træ. Den flade bue må være vinduernes oprindelige form. Udgifter til smeden 1737²⁵ viser, at åbningerne oprindeligt har haft *†rammer af jern*. Disse blev i første halvdel af 1800-tallet erstattet af retkantede trærammer,⁵⁰ som o. 1913 er afløst af de nuværende fladbuede trærammer. Interessant er det, at

Hans Jensen Trap på sin tegning 1736 (fig. 11) havde foreslået spidsbuede vinduer, der dog næppe kan være kommet til udførelse.⁵¹ Vinduesrammerne er siden o. 1948 strøget med en havgrøn farve. 1858 blev de malet med 'perlefarve'.¹⁵

Tagværker. Det nuværende tømmer, af fyrretræ, er lagt op 1913–14.¹² Spærfagene har dobbelt lag hanebånd, og konstruktionen støttes af krydsende jernbånd. *Tøndehvælvne*, der er udført som pudsede træforskallinger, er hængt op i de nedre hanebjælker. De gamle *†tagkonstruktioner* var udformet på tilsvarende måde (jf. fig. 14a). Langhuset var indtil udskiftningen støttet af fire tværgående *†bindbjælker*, der var synlige i rummet. Fornyelsen 1913–14 skyldtes, at sammenføningen mellem langhus og korsarm havde afstedkommet en 'pukkel'.

Tagbeklædning. Kirken er fremdeles tækket med vingetegl, mens tårnets tag og spir er klædt med kobber. Den nedtagne *†tagrytter* var tækket med

Fig. 19. Mindetavle nr. 2, opsat 1946 til minde om Danmarks befrielse 5. maj 1945, udført af Niels H. Petersen (s. 1670). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Memorial tablet no. 2, set up in 1946 in memory of the Liberation of Denmark, 5 May 1945.*

Fig. 20–21. Forslag til to ikke realiserede glasmalerier ved VBJ 1928 (s. 1670). Tegninger i LAFyn. – *Proposals for two unrealized stained glass windows, 1928.*

egespån. – Til langhuset indkøbtes 1748 150 lybske tagsten.¹⁶

Vindfløjen over tårnspiret er opsat 1920 og tegnet af Niels Jacobsen (jf. fig. 16b). Den gennembrudte fløj, 65 cm lang, skulle udføres af en 2 mm tyk kobberplade og beslås med jernskinner.⁵² Over fløjen er en lille krone. Arkitekten havde alternativt foreslået, at spiret kunne afsluttes med et kors.

†*Vindfløje* over †tagrytteren. 1769 opsattes en ny »Vejrkvist«, og igen 1786, da spiret var brækket, anskaffedes en ny fløj, mens 'fløjknoppen'

blev rettet.¹⁶ Den sidste vindfløj (jf. fig. 13), der blev nedtaget 1920 sammen med tagrytteren, var opsat 1869.¹⁵

Opvarmning. Kirkens centralvarmeanlæg er siden 1963 tilsluttet byens fjernvarmenet. Fjernvarmen afløste et lavtryksdampanlæg fra 1935 (ingeniør H. K. Holm)¹² med fritliggende (†)fyrkælder under terræn i hjørnet mellem kirken og korsarmen (1965 indrettet til *toiletter*). – Kirken har kunnet opvarmes siden 1874, da der opsattes to kakkellovne, en på hver sin side af åbningen ind til korsarmen. Ovnene, der blev fornyet flere

gange, før de nedtoges 1935, ses på opmålingen 1910 (fig. 14a) som to store cylindre (jf. også fig. 24). De havde fælles \dagger skorsten over korsarmen.

Kirken fik elektrisk lys 1914.

Jernankre. Et kronet spejlmonogram i jern med »C6« for Christian VI er 1920 flyttet fra kirkens vestgavl til sydsiden øst for våbenhuset, hvor der samtidig opsattes årstallet »1738« (året for kirkens indvielse). Årstallet »1737« (året for bygningens færdiggørelse) stod tidligere at læse på vestgavlen (fig. 14b).

Bygningstavle, i tårnrummet, opsat 1920 i forbindelse med tårnets fuldførelse. Hvid marmortavle med indskrift med forgyldte versaler: »Dette Taarn er opført i 1920 af Marstal Menighed til Guds Ære, til vor Kirkes Prydelse og til Minde om Sønderjyllands Genforening med Danmark«.

To *mindetavler* af marmor er indsat i kirkens facader. 1) (Fig. 18), 1914, over otte »Faldne for Fædrelandet ved Eckernførde 5. April 1849« og to »ved Dybbøl 1864«. Opsat for indsamlede midler på 50-årsdagen for den danske flådes sejr ved Helgoland 9. maj 1914.⁵³ 140×80 cm; indskrift med fordybede versaler; på korsarmens østmur.

2) (Fig. 19), 1946, med brændende fakkel og indskriften »5. maj 1945« med fordybede versaler; 75×50 cm. Udført af billedhugger Niels H. Pe-

tersen, Marstal, bekostet af kommunalbestyrelsen, og opsat på etårsdagen for Danmarks befrielse.⁵³ På korsarmens vestmur.

Murbehandling. Ifølge murermester Hans Jensen Traps overslag 1736 (jf. ovf.) skulle facaderne 'afpudses', så murstenene stod bare, og fugerne derefter 'bestryges' med god kalk; altså skulle der foretages en afstribning med optrukne, hvide stregfuger.

\dagger *Lofismalerier.* 1) 1767. Ifølge en kontrakt med maleren Henning Frederik la Croix (jf. s. 1672) skulle denne male kirkeloftet (dvs. langhusets loft) med en 'smuk himmelblå farve med forgyldt sol i midten og skyer overalt'.¹⁶ 2) O. 1850, et stjernespredt tæppe østligst i koret (jf. fig. 23). Ifølge kirkesynet 1893 skulle 'buen over alteret' (op)males blå som hidtil, og stjernerne forgyldes med ægte guld.⁵⁴

Glasmalerier. Forslag (fig. 20-21) til to aldrig realiserede glasmosaikker i korets vinduer er signeret »V. B. J. November 1928«.⁴⁸ De farvelagte tegninger viser to fladbuede vinduer hver med to evangelistsymboler, i det ene Matthæus og Lukas, i det andet Johannes og Markus. Symbolerne er anbragt i medaljoner og glasfladerne i øvrigt optaget af stiliserede vinranker og i midten et græsk kors. De afdæmpede farver er holdt i rødt og brunt.

Fig. 22. Indre set mod øst. Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Interior looking east.*

INVENTAR

Oversigt. Det ældste inventarstykke er den romanske døbefont, som dog først er overført fra Tranderup Kirke 1870 sammen med dåbsfadet, der er fra 1500-tallet. Et eksemplar af Frederik II's bibel, udgivet 1589, er skænket 1908 af gårdejer Claus Olsen Clausen.

Fra kirkens opførelse 1737–38 stammer prædikestolen og sandsynligvis også alterbordet. Altersættet er fra 1742, udført af en guldsmed i Neumünster og skænket af købmand Hinrich Selck og hustru Catharina sammesteds. To pengeblokke er dateret 1746 og 1763. En 12-armet glaslysekroner fra o. 1750 er skænket af to skipper 1814/15, mens en 16-armet messingkroner er givet 1769 af et ægtepar. Det ældste af de i alt syv kirkeskibe, »Kronprindsens Ønske«, er ophængt 1778. Alterstagerne fra 1783 er en foræring fra skipper Albert Hermansen og hustru Ellen. En sygekalk fra 1784 er stemplet med bymærke for København, og oblatæskan er udført af guldsmed Christian Hosøe samme sted 1785. En lille, seksarmet lysekroner er skænket 1798

af løjtnant og kontrollør Friederich Almer og hustru Nicoline Christine Almer.

Den ældste klokke er støbt 1803 af P. Petersen i København. Året efter tilkom to kirkeskibe, »Christian IX« (tidligere »Ærøe«) og »Seir Krandsen«. En kling-pung er antagelig fra århundredets første halvdel, mens en sygedisk er udført o. 1825 af Nyborg-guldsmeden Jørgen Kastrop. Altertavlen er fra 1843 og vistnok udført efter tegning af maleren Christian Antoni Zehngraf fra Svendborg, der også har malet det samtidige (†) altermaleri med motiv af Bønnen i Getsemane. Et dåbs-fad af kobber fra 1845 er anbragt i en døbefont af smedjernen fra 1936, udført af smedemester Lorentzen og skænket af skibsbygmester Jørgen Olsen Christensen; en dåbskande er fra 1850. Vestpulpituret er formentlig opsat 1852, og pulpituret i korsarmen 1879. Maleriet i altertavlens storfelt er malet 1881 af den lokale maler Jens Erik Carl Rasmussen, der kort forinden var flyttet til byen; det viser Jesus, der stilner stormen på Genesaret

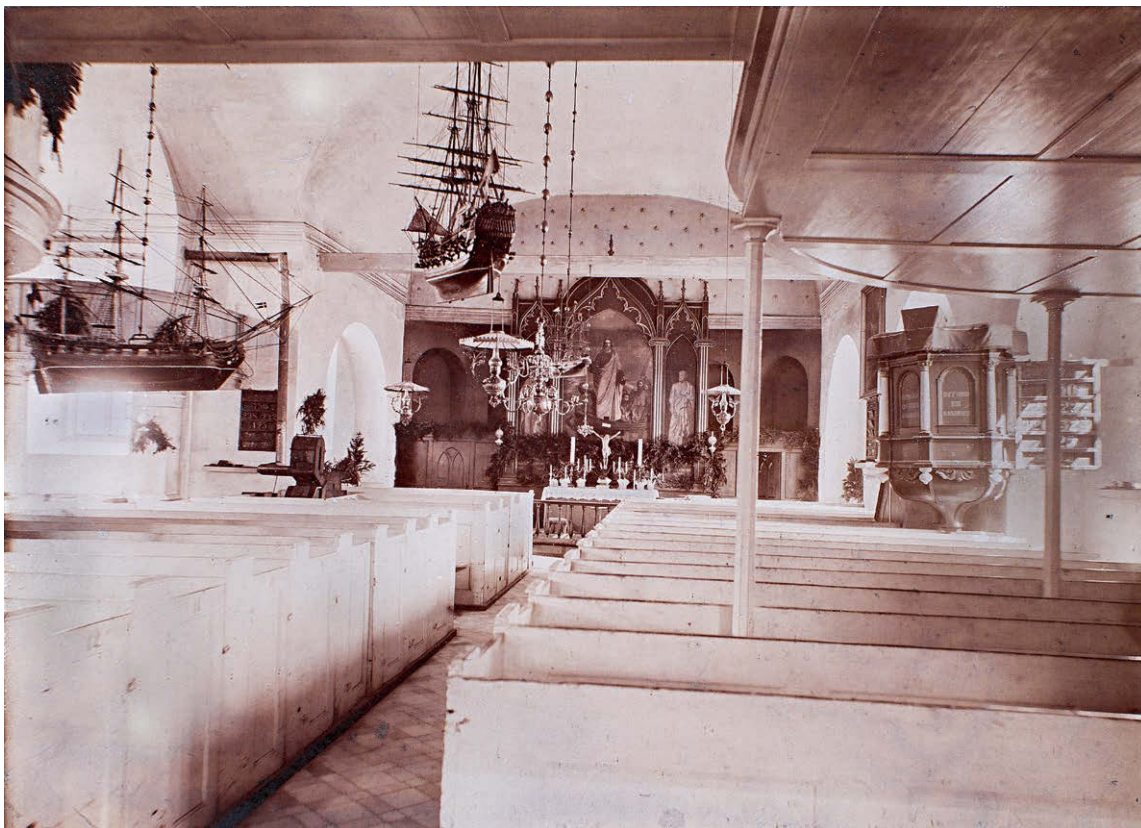

Fig. 23. Indre set mod øst o. 1900. Foto Herman Jacobsen, Marstal. I kirken. – *Interior looking east, c. 1900.*

Sø. Et maleri af samme maler, Jesus sover på Genesaret Sø, udført 1876–81, er erhvervet 2016. Alterbordskrucifikset er fra 1883, og kirkeskibet »Immanuel« er bygget 1884 af skibstømmer C. Palle. To store kinesiske lystager, måske fra 1800-tallet, er givet 1925 af telegrafbestyrer og kunstsamler Sophus Black og hustru Minna.

Stolestaderne i skibet er fra 1905 ligesom præstestolen, mens staderne i korsarmen er fra 1912 og bænke på pulpiturene fra 1916. Et (†)tårn er udført 1920 af den berømte astromekaniker og senere mester for 'Verdensuret' i Københavns Rådhus, Jens Olsen, i firmaet Cornelius Knudsens værksted, og skænket af skibsreder Niels Jensen Ohlsen og hustru Anne. Fra samme år stammer kirkens anden klokke, der er støbt af De Smithske Jernstøberier i Aalborg. Alter- og korskranken, korbænkene og de løse stole i koret er tilkommet 1926–27 til dels som gaver fra medlemmer af menigheden. Kirkeskibet »Bethel« er bygget og skænket 1932 af skibstømmer I. C. Nielsen og skibsfører H. Hay, mens kirkeskibet »Hans Peters Minde« er bygget og skænket 1943 af skibsbygmester Gorm Clausen til minde om en krigsforlist søn. Et maleri med motiv af Nedtagelsen fra korset er malet 1946 af den tyske maler Walter Möbius. Orglet er bygget 1973

af Th. Frobenius & Sønner; klokkespillet er fra 1987 og udvidet flere gange. Kirkeskibet »Hanne Hansen« er bygget af skibstømmer Henning Terkelsen og skænket af lokale foreninger 1988 i anledning af kirkens 250-års jubilæum.

Fra 1900-tallets første halvdel stammer desuden en række mindre genstande, bl.a. en ske, nogle alter- og dåbskander, flere lystager, en messehagel af mørkerødt fløj med guldkors, to træskårne relieffer og to små lysekroner i koret. Senest er de øvrige messehagler, salmenummer- og præsterækketavlerne samt tårnuret kommet til.

Den nuværende *farvesætning* er fastlagt 1973 af arkitekt Alan Havsteen-Mikkelsen.⁵⁵ Altertavlen og prædikestolen er rødmaledede med forgyldte indskrifter; alterskranken og korbænkene står i bejdset egetræ. Stolestaderne på gulvet er malet med dyb blå farve, mens pulpiturenes brystning og bænke samt orgelfacaden er lysegrå.

Den oprindelige farvesætning, som den må være udført ved kirkens opførelse 1737–38, er ukendt, men har formentlig blot været en simpel overstrygning. 30. juli 1767 indgik kirken en kontrakt med maleren Henning Frederik la Croix om kirkens 'behovende

maling og udstaffering'.⁵⁶ Ud over at forsyne altertavlen og prædikestolen med malerier og marmoreringer skulle samtlige stole og pulpituret i vestenden males med 'smuk' perlefarve (dvs. lys grå) og forgyldte lister, og endelig skulle loftet males himmelblåt (jf. s. 1670).⁵⁷ Da arbejdet var afsluttet, modtog la Croix betaling for 'på en sirlig og moderne måde' at have malet prædikestolen, alteret og loftet.⁵⁸ 1905 og atter 1928 blev inventaret egetræsådet.⁵⁹

Kilder. Det ældste, bevarede inventarium er fra 1742.¹⁶ Oplysninger om de inventarstykker, der blev anskaffet til den nyopførte kirke, findes desuden i bispearkivet²⁵ og i de notater, tilsynsførende Christian Carl Eschen gjorde i forbindelse med byggeriet (jf. s. 1657).⁶⁰ Kirkens regnskaber, der indeholder oplysninger om senere reparationer og nyanskaffelser, er bevaret fra 1741.⁶¹ En beskrivelse af kirken og dens inventar er givet af biskop C. T. Engelstoft 1865;⁹ endvidere findes en kortfattet indberetning ved Henry Petersen o. 1884.⁶²

Indretningen af kirken 1738. Ved opførelsen blev kirken udstyret med de vigtigste større inventargenstande: alter og alterskranke, døbefont, prædikestol, stolestader og skriftestol. Snekkerarbejdet blev udført af »Blomsterner« (blomsterskærer) og snedker Jørgen Nielsen fra Rudkøbing, der ud over altertavlen og prædikestolen leverede lofter, stole og dørfloje (jf. også s. 1657).⁶³ Arbejdslønnen beløb sig til i alt 167 rdlr., hvortil kom

materialeudgifterne.⁶⁴ Desuden anskaffede man de mest basale mindre genstande, nemlig en alterdug og en messeskjorte af lærred, kalk, disk og alterstager af tin, et dåbsfad af messing, en bogstol, et skab og en klokke, hvoraf kirken dog kun betalte en mindre del.

Rummet var, som i dag, tydeligt delt i kor og skib, idet koret omfatter det østligste fag med alterpartiet, mens de fire vestligste fag udgør skibet. Prædikestolen var opsat i sydsiden ved pillen mellem skibets første og andet fag, og stolestaderne udfyldte rummet i hele længden (jf. fig. 11). 1763 beskrev forfatteren Johan Arndt Dyssel, sognepræst i Nustrup (Haderslev Amt), den 25 år gamle kirke som 'meget simpel, dog smukt indrettet'.³⁶

Perioden o. 1760-1900. 1764 blev der opsat et pulpitur med plads til 120 personer ved vestvæggen, og da man 1771 tilbyggede korsarmen, blev den møbleret med stolestader såvel på gulvet som på et samtidig opsat pulpitur. Få år forinden, i 1767, havde man gennemført en omfattende nymaling (jf. ovf.). Før 1773 anskaffedes en klokke, således at der herefter var to; begge er siden omstøbt. I anden halvdel af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet modtog kirken flere lysekroner og kirkeskibe som gaver fra medlemmer af menigheden, og 1834 beskrev lægen J. R. Hübertz, der virkede i Ærøskøbing 1827-32, den som 'lys og rummelig, pyntet med en stor mængde lysekroner og skibe under loftet'.⁶⁵

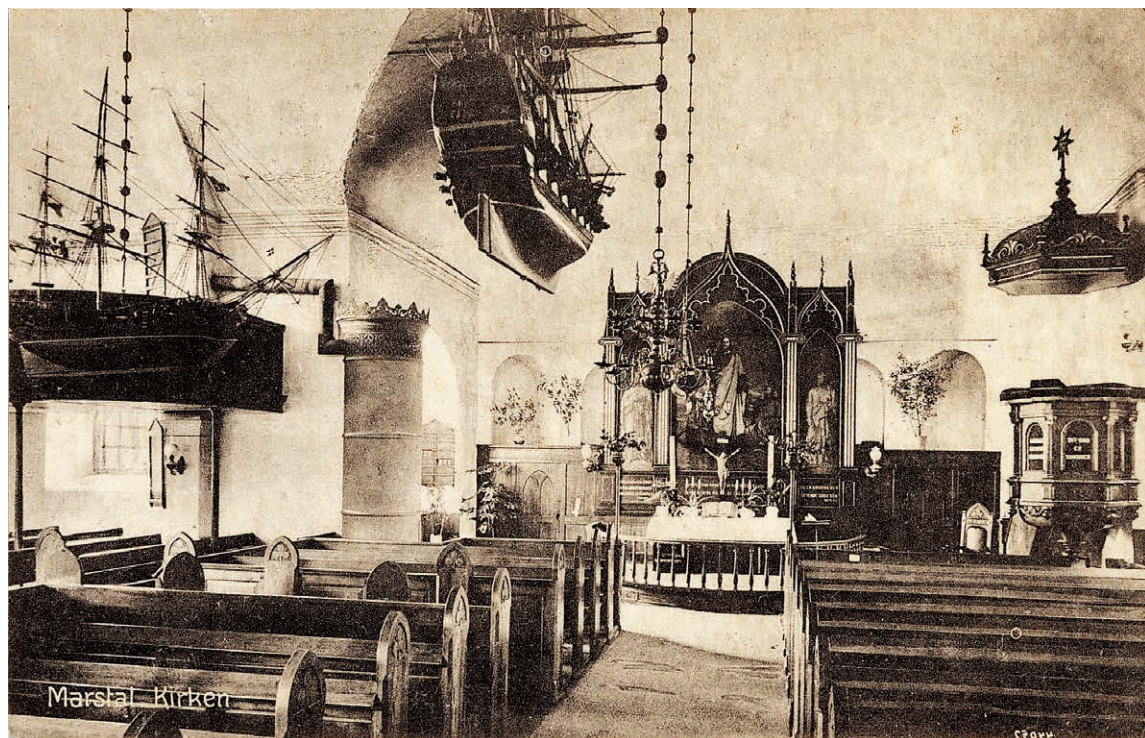

Fig. 24. Indre set mod øst, o. 1920. Postkort i NM. – Interior looking east, c. 1920.

I 1840'erne gennemførtes en modernisering af inventaret, først og fremmest i koret, ligesom det var tilfældet i Ærøskøbing (jf. s. 1554). Arbejderne indledtes 1843, da man anskaffede en ny altertavle. 1847 blev alterskranken fornyet, og stolegavlenes topprydelse skåret af; antagelig blev også skriftestolen taget bort. Pulpituret ved vestvæggen blev fornyet formentlig 1852. Ved samme tid blev det forfaldne pulpitur i korsarmen taget ned; et nyt opsattes først 1879. 1863 fik kirken sit første instrument, et harmonium, som anbragtes på vestpulpituret. Ved sit besøg i kirken 1865 bemærkede biskop Engelstoft, at 'overalt (er) al plads benyttet til stole'; et udtryk for behovet for, at kirken skulle kunne rumme den stadig voksende menighed.⁹ 1870 modtog kirken den romanske døbefont fra Tranderup Kirke, 1871/72 anskaffedes et orgel, og 1881 blev maleriet i altertavlens storfelt fornyet.

Tiden efter 1900. Orglet blev udskiftet 1904. 1905 foretog man en indvendig hovedstandsættelse, hvor bl.a. skibets stolestader blev fornyet og prædikestolen istandsat og flyttet et fag mod øst. 1906 fandt synet, at kirken havde fået 'et lyst og venligt præg' og udtalte sin påskønnelse af 'det smukke og gode arbejde'.⁵⁴ De følgende år fornyedes også stolestaderne i korsarmen og på pulpiturene, og samtidig med opførelsen af tårnet 1920 fik kirken et tårnur. 1926-27 blev koret moderniseret med ny alterskranke samt nye stole og bænke, der blev bekostet af medlemmer af menigheden, ligesom man i 1900-tallets første årtier modtog adskillige gaver i form af bl.a. lysestager, lysekroner og kirkeskibe, der pryder rummet i dag. Endelig er orglet fornyet 1973 samtidig med inventarets nystaffering med de nuværende kraftige røde og blå farver.

ALTERBORD OG ALTERKLÆDER M.M.

Alterbordet (jf. fig. 26) er sandsynligvis fra kirkens opførelsestid, 1737-38. Det måler 220×104 cm, er 83 cm højt, muret og med alterbordsplade af træ. Bordet er helt dækket af et nyere *alterklæde* af grøn uld hvorover en *alterdug* af hvid bomuld, kantet med en påsyet bort i gennembrudt arbejde med en fremstilling af Kristus som den gode hyrde, omgivet af en fåreflok; endvidere versalindskrift: »Herren er min hyrde, mig skal intet fattes, han lader mig hvile paa grønne vange« (Sl. 23,1).

Blandt *†alterklæderne*, der jævnlige blev fornyet, var: 1) 1738, skænket af amtmand over Nordborg og Ærø amter, etatsråd Holger Skeel, sammen med *†messehagel* nr. 1).⁶⁶ Af rødt fløj. 2) 1777, syet af Jørgen Folmer i Marstal, af rødt fløj med

guldguloner,⁶⁷ der blev leveret af købmand Jacob Carstens i Sønderborg. 3) 1838, af rødt fløj med 'broderede kniplinger'.⁶⁸ 1849 blev guldtrusserne fra en kasseret messehagel (*†nr.* 2) syet på alterklædet.⁵⁸ 4) 1908, af rødt plys med guldtrusser.⁶⁹

Blandt *†alterdugene*, der udskiftedes med få års mellemrum, kan nævnes: 1) 1737, af fint lærred.⁷⁰ 2) 1759, af lærred med 'hollandske' kniplinger. Anskaffet, fordi den gamle dug blev revet i stykker af en gal hund, der var kommet ind i kirken.¹⁶ 3) 1764, syet af skrædder Claus Jensen, af silke.¹⁶ 4) 1814, af kramlærred med kniplinger, syet af Anna Kathrine Lorentzen.¹⁶ Lærredet blev leveret af købmand Bock i Sønderborg, kniplingerne af kniplingshandler Jens Jacobsen. 1828 var dugen ødelagt, idet dens kniplingsbesætning var blevet sønderrevet af en hund, som 'i efteråret var blevet indelukket i kirken'.⁷¹

Kortæppe (jf. fig. 26), formentlig 1903,⁷² af uld. Stramjbroderi med korsblomster med røde konturer på lys bund. Langs kanten er en bred bort af spidsbuede ornament, udført med lysebrun farve på rød bund.

Knæleskamlen er betrukket med grøn uld, svarende til alterklædet. En *†knæleskammel* var betrukket med rødt fløj med guldfrynser.¹⁵

ALTERTAVLER

Altertavlen (jf. fig. 26), 1843, er formentlig udført efter tegning af maler Christian Antoni Zehngraf, Svendborg, der også udførte altermalerierne.⁷³ Tavlen, der er præget af den tidlige nygotik, har en traditionel, tredelt opbygning med storfelt mellem to smallere sidefelter og afsluttes foroven af en segmentgavl. Felterne, der flankeres af joniske pilastre afsluttet med fialer, er indsat i kølbueformede stavværksrammer, hvoraf den midterste (formentlig siden 1920'erne) krones af et hjulkors med palmetformede korsender, mens de to andre bærer spidse knopper. Tavlen hviler på en glat sokkel, opstillet bag alterbordet.

Den nuværende staffering er fastlagt af Alan Havsteen-Mikkelsen 1973. Rammeværket er malet i to røde nuancer, mens det kronende kors er forgyldt ligesom de smalle rammer omkring storstykkets og postamentets felter. I sidstnæv-

Fig. 25. Indre set mod øst. Foto 1937 i KB. – Interior looking east.

te er nytestamentlige indskrifter med forgyldte versaler, tv. Johs. 1,14, i midten Luk. 8,25, th. Matt. 16,16. På ældre fotos (fig. 23–25) ses tavlen egetræsmalet med forgyldte profiler og indskrifter.

De tre *altermalerier* er indsat i smalle, spidsbuede profilrammer. 1) Storfeltets maleri, *Jesus stilner stormen på Genesaret Sø* (fig. 27), er malet af Jens Erik Carl Rasmussen 1881. Olie på lærred, ca. 300×185 cm. Kristus, med mørkblondt hår og skæg, klædt i rød kjortel og blåt slag, er vist stående i en båd med front mod beskueren. Højre hånd er løftet, mens venstre hånd er fremstrakt i en beroligende gestus. Omkring ham sidder og står disciplene klædt i røde, violette og grønbrune farver. Tæt ved båden er søens vand roligt, men i baggrunden ses mast og sejl fra et kærtret skib i oprørte bølger, og himlen er dækket af mørke skyer. Malerens signatur er anført med sort antikva på bådens stævn: »J. E. C. Rasm: 1881«. Som

modeller for disciplene anvendte Carl Rasmussen skippere fra byen, mens modellen for Jesus angiveligt var en lokal snedkermester.⁷⁴

2–3) Sidefelternes malerier (jf. fig. 26) viser evangelisten *Johannes* og apostlen *Peter*, malet 1843 af Christian Antoni Zehngraf, Svendborg, efter Thorvaldsens skulpturer i Vor Frue Kirke i København (*DK KbhBy* 1, 216 f.). Olie på lærred, ca. 240×65 cm, udført som grisailler i gråhvide nuancer på sort bund. Johannes ses stående med blikket vendt mod himlen i færd med at nedskrive sin beretning. Ved hans fødder sidder ørnen. Peter, ligeledes stående, har hovedet vendt mod højre og holder nøglen i højre hånd.

(†) *Altermaleri* (fig. 28), 1843, ligeledes udført af Christian Antoni Zehngraf.¹⁵ Maleriet, olie på lærred, 163×117 cm (lysmål 152×106 cm), med motivet *Bønnen i Getsemane*, er indsat i en profilet ramme, malet med bronzefarve. Kristus, med blondt hår og skæg, klædt i lys kjortel med bånd

Fig. 26. Altertavle, 1843, og alterskranke, antagelig 1926 (s. 1674 og 1686). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Altarpiece, 1843, and altar rail, probably 1926.*

om livet og rødt slag, knæler på klippen med himmelvendt blik, højre arm er rakt mod himlen, mens venstre hånd hviler på brystet. Bag ham ses til venstre de sovende disciple, til højre Judas og vagterne, der nærmer sig i fakkelskær. 1865 blev maleriet rensset og ferniseret ved F. Kaffka.¹⁵

Maleriet var oprindeligt indsat i altertavlens storfelt, men blev 1881 udtaget og ophængt på korets sydvæg.⁷⁵ Ved en restaurering 1975 sås en næsten forsvundet signatur, der må antages at tilhøre maleren, skrevet med gul farve i billedets nederste venstre hjørne. Maleriet hænger nu på

Fig. 27. Jesus stilner stormen på Genesaret Sø. Maleri i altertavlens storfelt, 1881, malet af Jens Erik Carl Rasmussen (s. 1675). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Jesus Calming the Storm on the Sea of Galilee. Painting in large panel of altarpiece, 1881, by Jens Erik Carl Rasmussen.*

sydvæggen nær prædikestolen mellem skibets to østligste vinduer.

Tilblivelse og senere ændringer. I juli 1843 godkendte Kancelliet et tilbud fra Christian Antoni Zehngraf på levering af et nyt alterbillede 'med en dertil passende altertavle' for 400 rbdlr.⁷³ Året forinden havde Zehngraf udført malerier

til den nye altertavle i Ærøskøbing (der muligvis også er udført efter hans tegning, jf. s. 1556). Til tavlen i Marstal malede han de tre nævnte malerier: I storfeltet fremstillingen af Bønnen i Getsemane og i sidefelterne Johannes og Peter med tilhørende indskrifter i postamentfelterne.⁷⁶ 1880 var altertavlen i 'mådelig' forfatning,

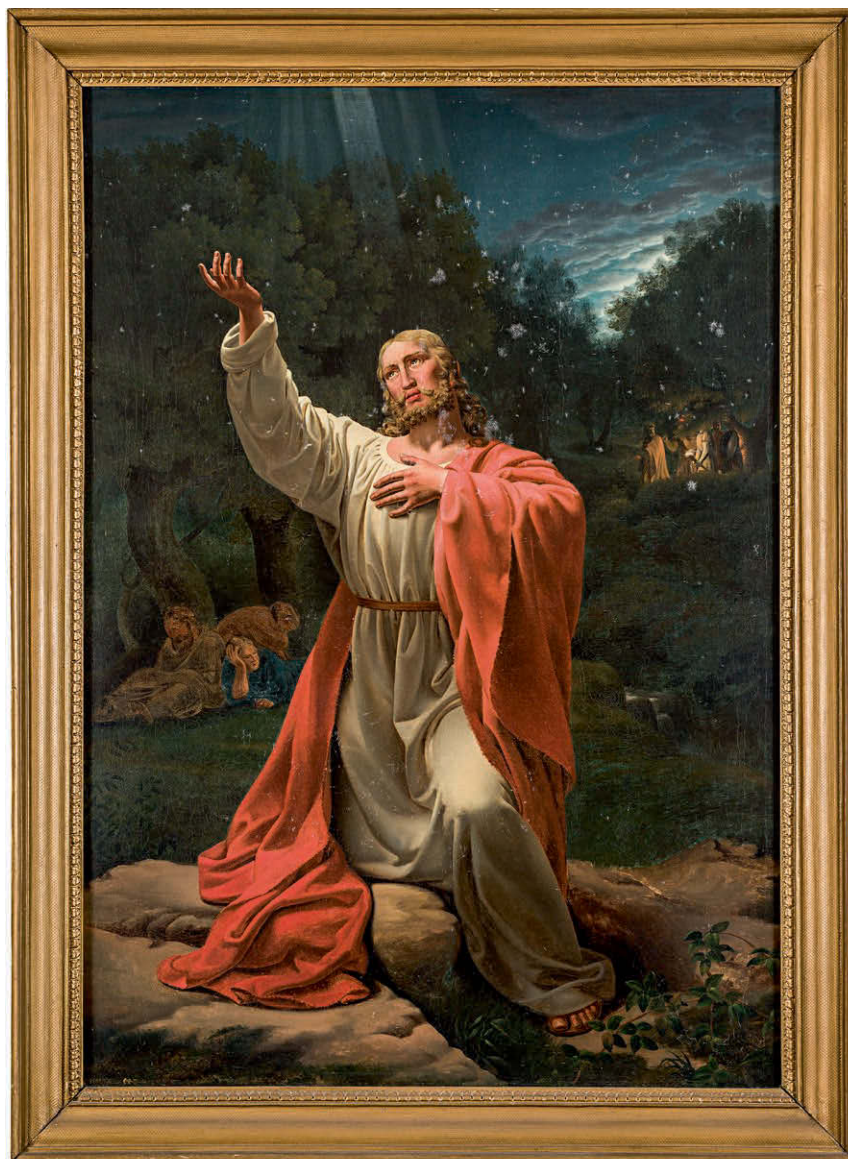

Fig. 28. Bønnen i Getsemane. (†)Altermaleri, 1843, malet af C.A. Zehngraf (s. 1675). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *The Agony in the Garden*. (†)Altarpainting, 1843, by C.A. Zehngraf.

og man enedes med maleren J. E. C. Rasmussen om, at han skulle udføre et nyt maleri til tavlens storfelt uden beregning, mod at kirken dækkede udgifterne til materialer.⁷⁷ De profilerede småspir, som ses på fig. 23-24, blev formentlig i 1920'erne erstattet af de nuværende topprydler.⁷⁸ 1973 blev altertavlen restaureret; bl.a. blev sidefelternes lærreder, der oprindeligt forløb over både side- og postamentfelterne, afskåret under

det egentlige maleri og indskrifterne nymalet på tynde træplader, som indsattes i postamentfelterne.⁷⁹

†*Altertavle*, 1738, udført af snedker Jørgen Nielsen, Rudkøbing. Tavlens nærmere udseende er ukendt, men 1767 fremgår det, at opbygningen omfattede et storfelt flankeret af søjler samt en 'piedestal' (dvs. et fodstykke); endvidere, at dele af den var forgyldt (jf. ndf.).

Jørgen Nielsen fremsendte 11. sept. 1736 to tegninger til alter og prædikestol (s.d.) til en samlet pris på 170 rdlr., udført af hans eget egetræ og udsmykket med 'blomsnider- og billedhuggerarbejde'.²⁵ I december tilbød han at udføre altertavlen alene for 70 rdlr. mod at kirken bestodte materialerne, og i januar 1738 kunne de tilsynsførende Erik Albertsen og Carl Christian Eschen meddele biskoppen, at tavlen ville være klar til foråret. Snedkeren havde dog bemærket, at tavlen ville blive ret lille i forhold til den brede kirke, hvis han udførte den efter kontrakten, og han tilbød derfor at udføre den efter 'den første afridsning' og slå 10 rdlr. af den pris, der var opgivet i hans første tilbud. Da kirken stod færdig i april, manglede altertavlen endnu, men ved indvielsen i juli 1738 må den have været på plads.²⁵

Altertavlens (og prædikestolens) mester Jørgen Nielsen (o. 1691-1773) omtales første gang 1729, da han blev udnævnt til overkæmner i Rudkøbing. 1743 omtales han samme sted som kgl. privilegeret snedker, 'hvis arbejde føres og begæres i Amsterdam, Hamborg, Lübeck, København etc.'⁸⁰ Han

er tilskrevet flere bevarede møbler, bl.a. dragkister med intarsiaarbejder med blomster og figurer.⁸¹

Senere ændringer og istandsættelser. 1767 blev altertavlen istandsat med ny bemaling. Ifølge kontrakten, underskrevet 30. juli 1767 (jf. også s. 1672), skulle maleren Henning Frederik la Croix 'udi spejlet' (dvs. storfeltet) 'skildremæssig og sirlig' male 'Kristus på korset og Johannes og Maria nedenunder'. Desuden skulle han male og udstafere »Piedestall, Pillarer og alt det øvrige« med smukke kulører, dels i form af marmoreringer, dels 'på andre sirlige måder', mens forgyldningen skulle forblive, som den allerede var.¹⁶ I januar 1768 blev Albert Sandemand betalt 2 rdlr. for at udføre en »Gloria« (dvs. en strålekrans), som blev malet med guldfærg og opsat over alteret.¹⁶ Altertavlen blev nedtaget 1843.

†*Altermalerier.* 1) 1738, med ukendt motiv. 2) 1767, udført af Henning Frederik la Croix, og som nævnt visende Kristus på korset, flankeret af Maria og Johannes.¹⁶ Maleriet var indsat i †altertavlens storfelt, hvor det må have erstattet det oprindelige †altermaleri fra 1738.

Fig. 29. Altersæt, 1742, skænket af købmand Hinrich Selck og hustru Catharina (s. 1680). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Communion set, 1742, donated by the merchant Hinrich Selck and his wife Catharina.*

Fig. 30. Oblatøske, 1785, udført af guldsmed Christian Hosøe, København (s. 1680). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Wafer box, 1785, made by the goldsmith Christian Hosøe, Copenhagen.*

ALTERSØLV

Altersæt (fig. 29), 1742, udført af en uidentificeret guldsmed »DW« i Neumünster i Holsten og skænket af købmand Hinrich Selck og hustru Catharina sammesteds.⁸² Den 24 cm høje *kalk* har sekstunget, profileret fod på tilsvarende fodplade og drives op i en cylinder. På fodpladens underside er en lang, delvist udvisket giverindskrift med kursiv: »[Go]tt Zu Ehren und der M[arst]aller Kirchen Zum Zirde Ha[ben diese]s Ver Ehret Hinrich [Selck] und dejsen Ehe Frau Cath[arina] Selcken Kauf und Handelsmann Zu [Niumunster Wie auch Pen]sionary Zu Gottes Gabe auf Ærrøe 1742« (Gud til ære og Marstal Kirke til sir er denne foræret af Hinrich Selck og dennes hustru Cathrina Selcks, køb- og handelsmand i Neumünster og pensionærer (dvs. forpagtere, jf. s. 1647) af Gudsgave på Ærø). Under foden er et mestermærke, »DW«, bymærke for Neumünster og indridset årstal for donationen: »1742«. Skaftleddene er konkave omkring en profileret midtknop; både denne og foden er prydet med graverede blade og blomster. Det glatte bæger er fornyet 1885 af guldsmed Emil Christiansen, Odense; foroven er hans stempel gentaget tre

gange (*Bøje* nr. 4324). Til arbejdet anvendtes sølvet fra det gamle bæger.⁸³ *Dysken*, 15,5 cm i tværmål, har under bunden giverindskrift med kursiv, anført langs kanten (fig. 94): »Gott Zu Ehren und der Marstaller Kirchen Zum Zirde Haben dieses ver Ehrt Hinrich Selck und dejsen Ehe Frau Catharina Selcken Kauf und Handelsman Zu Niumunster Wie auch Pensionary Zu Gottes Gabe auf Ærrøe 1742« (jf. ovf.). Fanen, med ombukket kant, er fornyet; den er fastgjort til bunden med seks små stifter (én mangler). Ingen stempler.

†*Altersæt*, 1737, af tin, bestående af kalk og disk.⁷⁰

Oblatøske (fig. 30), 1785, udført af guldsmed Christian Hosøe, København. Cirkulær, 6,5 cm

Fig. 31. Alterskande nr. 1, 1942, udført af guldsmed K. C. Hermann, København (s. 1682). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Altar jug no. 1, 1942, made by the goldsmith K. C. Hermann, Copenhagen.*

Fig. 32. Sygesæt nr. 1. Kalk, 1784, med disk fra o. 1825, udført af guldsmed Jørgen Kastrup, Nyborg (s. 1681). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Communion set for the sick no. 1. Chalice, 1784, with the paten from c. 1825, made by the goldsmith Jørgen Kastrup, Nyborg.*

høj, 9,2 cm i tværmål, med hængslet, kuplet låg. Under bunden er fire stempler: Mesterstempel for Christian Hosøe (»CH 85«; jf. *Bøje* 180-82), gardejnmærke for Christopher Fabritius, Københavnsmærke for 1785 og månedsmærke skytten. Ifølge kirkens regnskaber blev æsken (’en sølvdåse til oblater’) erhvervet 1786 fra ‘Kongsbach i København’, dvs. guldsmed Johan Kongsbach, for 16 rdlr. 22 mark.¹⁶ 1846 blev oblåtæskan ‘omarbejdet’.¹⁵

†*Oblatæske*, tidligst omtalt 1859, af blik.⁶⁹

Sygesæt. 1) (Fig. 32), bestående af kalk, disk og oblåtæske, dog af forskellig alder. Den 14 cm høje *kalk*, 1784,¹⁶ har sekstunget fod på tilsvarende fodplade, cylinderskaft med sekstunget, profileret knop og glat bæger. På fodpladens overside er fire stempler: Københavns bymærke (kun øverste halvdel af stemplet bevaret), gardejnmærke for Christopher Fabritius, et uidentificeret mesterstempel (kun delvist bevaret) og månedsmærke vædderen. *Disk*en, o. 1825, udført af guldsmed Jørgen Kastrup, Nyborg, måler 8 cm i tværmål og

har på fanen et kors i cirkelslag. Under bunden er to mesterstempler for Jørgen Kastrup (*Bøje* nr. 4560). *Oblatæsken*, nyere, er 2,5 cm høj og måler 6 cm i tværmål. Under bunden mesterstempel »T.L.M.« samt lødighedsmærke »Sterling 925S«.

Fig. 33. Sygesæt nr. 2, 1893 (s. 1682). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Communion set for the sick no. 2, 1893.*

Fig. 34. Ske, 1903 (s. 1682). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – 34. Spoon, 1903.

Sættet, der blev købt i København for 47 rdlr., bestod oprindelig ud over kalken af en \dagger disk og en \dagger vinbeholder, i hvis låg var rum til oblater; det hele opbevaredes i et \dagger futteral af læder, foret med silke.¹⁶

2) (Fig. 33), 1893,⁸⁴ bestående af kalk med tysk indskrift, disk og oblatæske, alt med graveret dekoration. Kalken, 15 cm høj, har cirkulær, stærkt profileret fod og cylinderskaft med fladtrykt, profileret midtknop. Bægeret, nyere, med let udadskrånende sider, er smykket med et kløverbladskors samt indstiftelsesordene i fraktur: »Nehmet hin und trinket Alle daraus« (Matt. 26,27). Disken, 7,7 cm i tværmål, har et kløverbladskors i cirkelslag i bunden og en graveret bladranke om fanen. Oblatæskan, 3 cm høj, 5,7 cm i tværmål, har på låget bladranke og kors svarende til diskens. Sættet opbevares i et samtidigt, cylinderformet \dagger futteral af pap, betrukket med sort stof og foret med lilla fløjl, der lukkes med to hængsler af messing. Sættet blev anskaffet til brug for kapellanen.⁸⁴

\dagger Sygesæt, 1754, udført af guldsmed Jens Sørensen, Nyborg, bestående af kalk og disk, der opbevaredes i et samtidigt \dagger futteral. Sættet kostede 25 rdlr.⁶⁷

Alterkander. 1) (Fig. 31), 1942, udført af guldsmed K. C. Hermann, København. Den 28,5 cm høje kande har cirkulær fod med kuglestav, ægformet korpus med graveret kløverbladskors og forneden ejerindskrift med versaler: »Marstal Kirke 1943«, samt profileret låg med knop i form af et cirkelkors, monteret på et fodstykke med en krans af fligede blade. Under bunden tre stempler: Mesterstempel »KCH«, gardejnstem-

pel for Johannes Siggaard og Københavnsmærke for 1942. Tilsvarende stempler under lågets bund.

2) Nyere, 14 cm høj med cirkulær fod med to fordybede linjer, glat korpus og fletværk af plastik på hanken. Under bunden er fire stempler: »CC«, »P«, »Fog« og »Denmark« (versaler).

\dagger Alterkander. 1) 1845,⁸⁵ af fajance. 2) Fra 1859 omtales to vinkander af porcelæn,⁶⁹ hvoraf den ene må være identisk med nr. 1. 3) 1887,⁸⁶ 'en sølvkande til alteret'.

Vinskummeske (fig. 34), 1903.¹³ 15 cm lang, med gennembrudt laf. Bag på skaftet, der afsluttes af en profileret, dråbeformet knop, er tre stempler: Mesterstempel »AF«, gardejnmærke for Simon Groth og Københavnsmærke for 1903.

ALTERUDSTYR

Alterstager (fig. 35), skænket 1783 af skipper Albert Hermansen og hustru Ellen (jf. kirkeskib nr. 1, kirkegårdsmonument nr. 1). De 58 cm høje stager (inkl. lysepig) af messing har lav, klokkeformet fod hvorpå giverindskrift med kursiv: »Al-

Fig. 35. Alterstager, skænket 1783 af skipper Albert Hermansen og hustru Ellen (s. 1682). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – 35. Altar candlesticks, donated in 1783 by the sea captain Albert Hermansen and his wife Ellen.

Fig. 36. Andre stager nr. 1-2, 1800-tallet(?), af kinesisk oprindelse, skænket 1925 af telegrafbestyrer og kunstsamler Sophus Black og hustru Minna (s. 1683). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Other candlesticks, nos. 1-2, 1800s(?), of Chinese origin, donated in 1925 by the telegraph manager and art collector Sophus Black and his wife Minna.*

bert Hermansen Ellen Alberts i Marstall 1783«. Balusterskafte har profileret midtknop mellem tilsvarende, vaseformede led og afsluttes af en flad lyseskål.

Alterstagerne blev taget i brug 9. febr. 1783. Til anledningen forfattede skolemester Hans Andersen et hyldestdigt i seks vers, som blev afsunget på melodien til salmen Op, al den ting, som Gud har gjort, og hvoraf det sidste vers lyder:⁸⁷

»Gud giv at Ordets Lys det maae
Beständig klart her brænde;
Og Ordets Lysse Stage staae
Hos os til Verdens Ende!«

†*Alterstager*. 1) 1737, af tin, 'store'. Stagerne blev købt i Lübeck.⁷⁰ 1790 blev de omsmeltet til en dåbskande (†nr. 1); de vejede 8,5 pund.¹⁶

Andre stager. 1-2) (Fig. 36), 1800-tallet(?), skænket 1925 af telegrafbestyrer, kunstsamler Sophus

Fig. 37. Andre stager nr. 3-4, skænket 1915 af kirkeværgen Sophus Reventlow og hustru Nellie (s. 1684). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Other candlesticks, nos. 3-4, donated in 1915 by the churchwarden Sophus Reventlow and his wife Nellie.*

Black og hustru Minna til minde om sidstnævntes forældre, Jens Clausen Black og hustru Sophie Cathrine. Stagerne, af messing, 83 cm høje, er af kinesisk oprindelse.⁸⁸ Hver stage hviler på en høj, trebenet fod med bøffelhoveder på hjørnerne. På det ene ben er giverindskrift med versaler: »Skænket af Minna og Sophus Black Peking 1925«. Skaffet har kugleled i gennembrudt arbejde med dragefigurer, adskilt af en buklet krave hvorpå mindeord med versaler: »Minde om Jens Clausen Black f(ødt) Marstal 8 september 1836 d(ød) Marstal 28 juni 1906 og hustru Sophie Cathrine Black f. Brandt f(ødt) Ærøskøbing 9 juli 1840 d(ød) Marstal 5 marts 1921«. En tilsvarende, mindre krave omslutter den flade lyseskål. Stagerne er anbragt på korsranken, hvor de flankerer indgangen til koret (jf. fig. 52).

3-4) (Fig. 37), skænket 1915 af kirkeværgen Sophus Reventlow og hustru Nellie (jf. præstestol s. 1692). De trearmede stager, af messing, 45 cm høje, har cirkulær fod hvorpå giverindskrift med fraktur: »Marstal Kirke 5.4.1915« og, på den modsatte side, initialerne »SR« for Sophus Reventlow på den ene stage; på den anden initialerne »NR« for hustruen

Nellie Reventlow. Skaffet er kanneleret med et vasselignende ornament foroven. Øverst er en krans af akantusløv, som bærer de tre lysepiber.

Syvstager. 1-2) (Fig. 38), skænket 1902 af Anna og Hans Christensen. Stagerne, af messing, 50,5 cm høje, har cirkulær fod med konkavt led hvorpå giverindskrift med skriveskrift: »Erindring 16 Marts 1902 Anna og Hans Christensen«. En tungt krave danner overgang til det slanke balusterskaft, hvorfra udgår to fligede arme, som bærer syv flade lyseskåle med vaseformede lysepiber.

3) 1926, skænket af sognepræst A. Bülow og hustru,⁸⁹ en såkaldt 'Nyropstage' fra Lauritz Rasmussens Bronzestøberi i København. Af messing, 47 cm høj, med cirkulær, profileret fod hvorpå ejerindskrift med skriveskrift: »Marstal Kirke 1926«. Skaffet er en cylinder med et fladtrykt, ornamenteret kugleled fornedet, og mellem de ledede arme er et prydbånd i gennembrudt arbejde. En tilsvarende stage findes i bl.a. Rudkøbing Kirke (s. 1424).

Alterbog, Frederik II's bibel, 1589, skænket til kirken 1908 af gårdejer Claus Olsen Clausen.⁹⁰ Bibelen har nyere indbinding med permer af træ, fastgjort med messingstifter, samt ryg af skind.

Fig. 38. Syvstager nr. 1-2, skænket 1902 af Anna og Hans Christensen (s. 1684). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Seven-branched candelabra nos. 1-2, donated in 1902 by Anna and Hans Christensen.*

Fig. 39. Alterbordskrucifiks, 1883 (s. 1685). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Communion table crucifix, 1883.*

Den lukkes med to hægter af messing. På forsiden står med forgyldte versaler »Biblia anno 1589«, på bagsiden med tilsvarende antikva »Bibelen 1907«. På første side er giverindskrift med skriveskrift: »Denne Bibel er skænket til at henligge paa Alteret i Marstal Kirke af fh. Gaardejer i Bondebye Claus Olsen Clausen Anno 1908«.

†*Alterbog*, 1766, leveret af bogbinder Utter, i fransk bind (dvs. med ryg og hjørner af gedel eller kalveskind) med remme.⁶⁷

†*Bogstole*. 1) 1738, omtalt i regnskabet over materialer anvendt ved kirkens opførelse.²⁵ 2) 1753, købt for 8 mark.¹⁶

Alterbordskrucifiks (fig. 39), 1883, skænket af menigheden i anledning af 400-året for Luthers fødsel,⁹¹ 146 cm højt. Kristusfiguren, af zink, 82 cm høj, malet med sølvfarve, hænger tungt i armene, hovedet falder forover mod venstre skulder, øjne og mund er lukkede. Højre ben er let bøjet, og lændeklædet er bundet på venstre hofte.

Korset er af sortmalet træ og hviler på en tilsvarende sokkel i træ afsæt. Øverst er en rektangulær plade af metal med indskrift: »INRI«, og på den ene side af soklen er et lille, ovalt skilt af metal med indskrift med skriveskrift: »Jul 1906«.⁹²

Messehagler. 1) (Fig. 40), 1916/17,⁷¹ af mørkerødt fløjl med rødt for, kantet med guldgalon og med tilsvarende kors på ryggen.

2) 1988, designet af Alan Havsteen-Mikkelsen og syet af Karla Louise Krull. Af blå og grøn silke, syet i vandrette, bølgede baner med gule blad- eller dråbeformede ornamenter, som på rygsiden danner et kors. I nakken er kunstnerens navne og året skrevet med hvide versaler.

3) O. 1990, af lys silke med lyst for. På forsiden danner nedadvendte kiler i sarte lyse og gyldne nuancer en bort omkring en smal, rød stribe, på bagsiden er motivet gentaget i kraftigere farver og suppleret med et lille kors, syet med guldråd.

4) 2016, udført af Elisabeth Hofman af violet silkebrokade med lysviolet for. Hagelen er kantet med en smal guldgalon og har på forsiden et anker, på rygsiden et smalt kors, syet med guldråd.

Fig. 40. Messehagel nr. 1, 1916/17 (s. 1685). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Chasuble no. 1, 1916/17.*

†*Messehagler*. 1) 1738, skænket af amtmand over Nordborg og Ærø amter, etatsråd Holger Skeel, sammen med †alterklæde nr. 1.⁶⁶ 1741 nævnes, at hagelen var besat med 'en lille guld tresse' samt et krucifiks af gylden »Point d'Espagne«.¹⁶

2) 1777, syet af Jørgen Folmer i Marstal, af rødt fløjls med guldgaloner og tilsvarende krucifiks.⁶⁷ Materialerne blev leveret af købmand Jacob Carstens i Sønderborg. 1849 blev fløjlet anvendt til en klingpung (†nr. 3), mens guldtresserne blev syet på †alterklæde nr. 3.⁵⁸

3) 1840, af rødt fløjls, kantet med guldtresser og med tilsvarende kors på ryggen.⁹³ 1883 blev forstykket fornyet.¹³

Stolaer. 1) 1960'erne, af lys silkebrokade, kantet med guldgaloner og med et tilsvarende kors i hver ende. 2) 2016, udført af Elisabeth Hofman, af grøn silkebrokade. På hvert forstykke er en krans, dannet af tre fisk, og på rygstykket et Jesusmonogram, alt syet med guldråd.

†*Messeskjorte*, 1737, af fint lærred.⁷⁰

†*Skriftetavler(?)*. 1) 1853, til brug ved 'altergang og bryllupper'. Sortmalet med påmalede cifre.⁹⁴ 2) 1877, 'altergangstavle', med malede tal.⁸³

Fig. 41. Døbefont nr. 1, romansk, overført fra Tranderup Kirke i 1870 (s. 1686). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Font no. 1, Romanesque, transferred from Tranderup Church in 1870.*

ALTERSKRANKE

Alterskranken (jf. fig. 26), antagelig 1926, af bejdsset eg, er opstillet i hestekoform. Den udgøres af spidsbuede arkader med små bosser, båret af slanke, kannelerede piller under en håndliste. Knæfaldet har hynder af lys blå uld.

†*Alterskranker*. 1) 1738.²⁵ Skranken er på tegningen 1736 vist som en femsided opbygning, der slutter sig til alterbordet nær dets bagkant (jf. fig. 11). Den blev ombygget eller helt fornyet 1777, da der blev indkøbt træ til 'alterfoden', dvs. knæfaldet, bl.a. seks 7 alen lange »Walboer«. Samtidig blev sadelmager Johan Hering i Dunkær betalt for at betække det med rødt ruslæder.¹⁶ 1847 fandt man, at knæfaldet var alt for 'indsnævret' og måtte fornyes.⁹⁵

2) (Jf. fig. 23-24), 1847, udført af snedker Jerlund, bestående af kegleformede balustre under en håndliste samt knæfald.⁴⁹ Skranken skulle være 16 alen 'i rundet', dvs. formentlig halvcirkulær.⁹⁶ 1869 blev håndlisten malet med egetræsmaaling, balustrene bronzeret og knæfaldet betrukket med rødt klæde.¹⁵

DØBEFONT OG DÅBSUDSTYR

Døbefonte. 1) (Fig. 41), romansk, overført fra Tranderup Kirke i 1870.²¹ Fonten er af grå granit, 86 cm høj, og tilhører den sydfynske type, nærmere bestemt undergruppen »Øgruppen« (Mackeprang, *Døbefonte* 114 ff.).⁹⁷ Foden er et terningkapitel med hjørnehoveder. Skaftet, med rundstav forneden, er keglestubbformet og dekoreret med kors; en vulst markerer overgangen til kummen. Denne, der måler 68 cm i tværmål, har foroven en bort med skiftevis liljer og kors, mens resten af fladen er udfyldt med seks store ringe. Reliefudsmykningen (hoveder, kors, liljer og ringenes konturer) er i nyere tid fremhævet med bronzefarvet bemaling.

Fonten tilhørte oprindeligt Tranderup Kirke, men blev 1870 efter en istandsættelse overført til Marstal,¹³ hvor den blev opstillet i korets nordvestre hjørne. Siden stod den i korets sydside (jf. fig. 96). 1998 blev den flyttet til den nuværende placering i skibets nordside umiddelbart neden

Fig. 42. Dåbsfad nr. 1, 1500-tallet, overført fra Tranderup Kirke (s. 1688). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Baptismal dish no. 1, 1500s, transferred from Tranderup Church.*

for koret, hegnet af stolestader på tre sider (jf. fig. 52-53).

2) (Jf. fig. 46), 1936, af smedejern, udført af smedemester Lorentzen på H. C. Christensens

skibsværft og skænket af værftets leder, Jørgen Olsen Christensen, til at bære dåbsfad nr. 2.⁹⁸ Udformet som et stativ på tre fødder med snoet skaft. Nederst på skaftet læses datoen for donationen: »Anno 22-2 1936«, og over fødderne gives initialer: »JOC«. Kummen er sammensat af grene med vinløv og druer, egeløv og agern samt olivenblade og -frugter. Mellem grenene ses en due med et blad i næbet, bogstaverne alfa og omega og et Kristusmonogram. Stativet er malet med mørk, næsten sort bronzefarve. Det står i korets nordøsthjørne.

†Døbefonte. 1) 1737, en 'fontesten', der blev indkøbt for 32 skilling.⁹⁹ I det afsluttende regnskab for byggeriet 1738 nævnes udgifter for 'stenen at udhugge til dåben' samt for indkøb af »3Kandtede gezims Steen« til dåben, antagelig til en form for fundament eller fod under den.²⁵ 1843 blev fonten 'forandret', og 1848 blev den malet.⁴⁹

2) 1852, af træ, en drejet kumme eller holder, der var placeret på en flytbar trefod. Fonten var bronzeret og påmalet et forgyldt kors.⁹⁴ 1857 blev den malet af H. Ebling.¹⁵ 1869 fandt man den 'uhensigtsmæssig' og 'alt for uskøn'.¹³

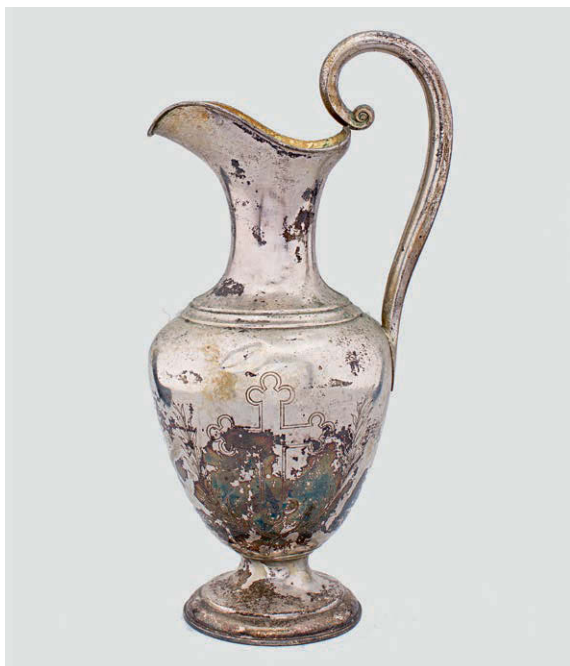

Fig. 43-44. Dåbskander. 43. Nr. 1, 1850 (s. 1688). Foto Arnold Mikkelsen 2016. 44. Nr. 2, 1905 (s. 1688). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Baptismal jugs. 43. No. 1, 1850. 44. No. 2, 1905.*

Dåbsfade. 1) (Fig. 42), 1500-tallet, et Nürnberg-arbejde, overført fra Tranderup Kirke. Af messing, 56 cm i tværmål. I bunden er en drevet fremstilling af Spejderne i Kanaan. To spejdere bærer den store drueklase på en stang imellem sig. De er omgivet af tæt bladværk, der også dækker fanen; her ses endvidere springende hjorte og hunde. Nært beslægtede fade findes i bl.a. Mandø Kirke (DK Ribe 3511). På bagsiden er ejerindskrift med versaler: »Marstal Kirke«. Fadet, der som nævnt tidligere tilhørte Tranderup Kirke, blev 1870 overført til Marstal sammen med døbefont nr. 1.¹³

2) (Fig. 95), 1845.⁹³ Fadet, af sortlakeret metal, måler 43 cm i tværmål. Det kan være dette fad, som kirken 1846 betalte for at få repareret og forgyldt.¹⁵ Fadet blev fundet på loftet i begyndelsen af 1900-tallet og siden anbragt i døbefont nr. 2.¹⁰⁰

†*Dåbsfade*. 1) 1737, af messing, 'lille'.¹⁰¹ 2) Omtalt fra 1813, af messing, et stort, graveret fad.¹⁶

Dåbskander. 1) (Fig. 43), 1850,¹⁰² af forsvøvet metal, 30 cm høj, med cirkulær fod, ægformet korpus med graveret kors med trepasender mellem olivengrene og høj, svungen hank.

2) (Fig. 44) 1905,¹⁰³ af tin, 31 cm høj. Kanden har cirkulær fod, udbuget korpus og langstrakt, konisk hals samt profileret låg med korsformet lågknop. Nært beslægtede kander findes i bl.a. Lille Fuglede (DK Holbæk 1647) og Nørre Sne-de kirker (DK Århus 4236) og kendes også fra ↑kirken i Frederiks Hospital i København (DK KbhBy 1647).

3) 1953, af messing, 23,5 cm høj, med kugleformet korpus og cylinderhals. Under bunden er tre stempler: »KK«, »H. Lindemann« og »1953« samt ejerindskrift med versaler: »Marstal Kirke«.

†*Dåbskander*. 1) 1790, udført af Lorens Harms Dreiman, af tinnet fra ↑alterstager nr. 1.¹⁶ 2) O. 1870, af fajance, forsynet med låg.¹⁰⁴

KORSKRANKE

Korskranken (jf. fig. 52), antagelig 1926, består af panelværk med højrektangulære fyldinger under en håndliste. Skranken afsluttes på hver side af indgangen til koret af en pille med spidsbuede, profilerede fyldinger under en gesims med bosser, svarende til alterskranken. Blåmalet.

PRÆDIKESTOL

Prædikestol (fig. 45), 1737, ligesom altertavlen udført af snedker Jørgen Nielsen, Rudkøbing. Den består af en kurv på fire fag, en underbaldakin, en opgang, en dørføj og en himmel. Underbaldakinen og himlen er efter alt at dømme fornyet 1905 ligesom opgangens mægler og formentlig også dørføjen (jf. ndf.).

Kurvens fag adskilles af frisøjler med korintiske kapitæler og attiske baser; storfelterne har rundbuede, profillisteindrammede arkader. De relativt høje postamentfelter og de smallere frise-felter adskilles af retkantede hjørnefremspring. Under postamentfelterne er hængestykker med akantusløv og under hjørnerne hænger profile-rede knopper, mens kurven foroven afsluttes af en profileret håndliste.

Den svejfede *underbaldakin* er fagdelt af ribber, der forneden er samlet med et sekskantet led hvorunder en profileret hængeskugle.

Opgangen, der forløber langs sydvæggen, består af en trappe og et opgangspanel med to profile-rede fyldinger, der ved indgangen afsluttes af en mæglersøjle med affasede hjørner og små bosser. Foroven er en lav, venstrehængt *dørføj* med to højrektangulære fyldinger.

Himlen er seksidet. De glatte frise-felter adskilles af tosidede hjørnefremspring med diamantbosser hvorunder diminutive, profilerede hængeskugler. På hjørnerne står kegleformede småspir med kugleafslutning; mellem dem er topstykker med palmetornamenter. Over disse rejser sig en svejftet baldakin, der foroven løber op i et drejet spir, som krones af en syvtakket stjerne. Loftet har smalle ribber, der mødes i en profileret midtknop.

En ↑*underbaldakin*, antagelig 1737, svarede til den nuværende, men var højere (jf. fig. 23). En ↑*himmel* er omtalt 1869 og 1891 (jf. ndf.), men i øvrigt helt ukendt.¹⁰⁵

Stafferingen, der er fastlagt 1973 af Alan Havsteen-Mikkelsen, svarer til altertavlens. Kurven med underbaldakin og opgangspanel er rødmalet med fyldingsfelter i mørkere rød, himlen er rød med forgyldt stjerne og dørføjen lysegrå. I kurvens storfelter er et skriftsted med forgyldte versaler (Johs. 17,17).

Fig. 45. Prædikestol, 1737, udført af 'blomsnider' og snedker Jørgen Nielsen, Rudkøbing (s. 1688). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – Pulpit, 1737, made by the 'flower carver' and cabinetmaker Jørgen Nielsen, Rudkøbing.

Tilblivelse. 11. sept. 1736 fremsendte Jørgen Nielsen to tegninger til alter og prædikestol smykket med 'blomsnider- og billedhuggerarbejde' til en samlet pris af 170 rdlr. (jf. †altertavle s. 1678).²⁵ Ved byggemødet i december tilbød han at udføre prædikestolen for 30 rdlr., hvis sognets beboere skaffede materialerne, og 4. jan. 1738 meddelte Albertsen og Eschen biskoppen, at prædikestolen var færdiggjort og opsat i kirken,²⁵ nærmere bestemt i sydsiden ved pillen mellem skibets første og andet fag (jf. fig. 11 og 23). Den reducerede pris antyder, at Jørgen Nielsens oprindelige forslag omfattede en rigere udsmykket stol end den, der blev udført.

Senere ændringer og istandsættelser. Tilsyneladende stod prædikestolen de første tre årtier uden eller med kun sparsom bemaling. 1745 blev Johan Daniel Hase betalt 4 rdlr. for at 'renovere' prædikestolen,¹⁶ og 1763 bemærkede Johan Arndt Dyssel i sin beskrivelse af kirken 'prædikestolens brøstfældighed'.³⁶ 1767 blev stolen malet af Henning Frederik la Croix. Ifølge kontrakten (jf. s. 1672) skulle han på kurvens fire fyldinger male 'Kristi fødsel, lidelse, opstandelse og himmelfart på en sirlig, moderne måde'. Derefter skulle han pryde 'alt øvrigt' på prædikestolen med 'foryldning, marmortegninger, vers og deslige, som kan være behageligt og konvenabelt (dvs. passende) med en sirlig, meleret farve'.¹⁶

Ved en undersøgelse 1968 sås i alt fem farvelag på prædikestolen, på underbaldakinen og lydhimlen dog kun to lag. Det ældste lag, som formentlig er identisk med 1767-stafferingen, omfattede forskellige marmoreringer; søjler og hængekugler var hvidgrå og kurvens storfyldinger blågrønne med hvide, skylignende penselstrøg. De omtalte nytestamentlige motiver kunne ikke konstateres, men heller ikke udelukkes.¹⁰⁶

1840 blev prædikestolen forsynet med en bogstol og en skammel.⁹³ Et farvelag, omfattende hvidgrå rammeværk, mørkebrune storfelter med okkergul versalindskrift samt gråbrune frise- og postamentfelter, kan muligvis stamme fra denne periode.⁷⁹ 1869 blev †himlen hævet.¹⁰⁷ Atter 1891 blev stolen og †himlen malet, nu med en mørk, gråbrun egetræsådring på rammeværket, hvidgrå søjler og oxidrøde storfelter med hvidgrå versalindskrifter, svarende til de nuværende.¹⁰⁸

I forbindelse med istandsættelsen 1905 blev prædikestolen renoveret, malet og flyttet et fag mod øst.¹⁰⁹ Sandsynligvis blev himlen og underbaldakinen fornyet, ligesom kurvens håndliste og læsepult, opgangens mægler og formentlig også dørfløjen samt flere detaljer. 1906 nævnes, at kirken var forsynet med 'til dels ny prædikestol',⁴⁹ og i en senere beskrivelse hedder det, at prædikestolen blev 'omlavet' og flyttet.¹¹⁰ Bemalingen, der lå som det ældste farvelag på underbaldakinen og himlen, bestod af en lys gul egetræsådring, suppleret med røde storfelter med forgyldte indskrifter (som de nuværende) og forgyldte søjlekapitæler; himlens loft var blågråt.⁷⁹

1928 blev prædikestolen nymalet med en mørk, gulbrun egetræsådring, forgyldte søjlekapitæler og topprydelser og mørkerøde storfelter med indskrift med forgyldte versaler. Loftet fik en lys, gulgrå farve.¹¹¹

Stolen er opsat i sydsiden mellem langhusets første og andet fag med opgang fra koret.

†*Prædikestolsbeklædninger.* Kurvens overside var betrukket med rødt fløjl med guldresser og -frynser, der jævnlige blev fornyet, bl.a. 1827, da der indkøbtes fløjl, frynser og tresser i Kiel.⁷¹

†*Timeglas,* omtalt 1741, en jernstander med fire glas.¹⁶ Monteret på prædikestolen.

STOLESTADER M.M.

Stolestaderne (jf. fig. 22 og 52-53) er tilsyneladende udført i to tempi, dels 1905 (skibets stader),¹¹² dels 1912 (korsarmens stader).¹¹³ Af fyrretræ. De 122 cm høje endegavle er spidsbuede, de forreste hjørner affasede, og foroven er et forsænket spidsbuefelt med en stiliseret treklover i relief. Ryggene er samlet af to vandrette brædder, og det forreste ben mod gangen er drejet; for- og bagpanelerne har rektangulære fyldinger, der ved indgangen til korsarmen er afbrudt af gavlstykker. Stolene, der er blåmalede med hynder i lys blå uld, er opstillet i to rækker i skibet (18 stole i syd og 14 stole i nord) og korsarmen (10 stole i hver side). I stedet ved pengeblokken og udgangen til det oprindelige våbenhus er opsat et lille, rektangulært skilt af træ med indridsede versaler »CCE« for Christian Carl Eschen (jf. †stolestader ndf.).

Oprindelig var stolene egetræsmaledede. I forbindelse med nyopstillingen af døbefonten 1998 blev de tre forreste stole i nordsiden fjernet og der blev indrettet en bæk med rygpanel mod nord (jf. fig. 53).

†*Stolestader* (jf. fig. 23), 1738, udført af snedker Jørgen Nielsen, Rudkøbing.²⁵ Endegavlene havde topstykke, der 1847 erstattedes af en profileret, tagformet afslutning, mens dørene havde højrekanterede fyldinger. Også for- og bagpanellerne havde fyldinger. 1767 skulle staderne ifølge kontrakten med Henning Frederik la Croix (jf. s. 1672) males perlefarvede med forgyldte lister.¹¹⁴

Stolestaderne stod færdige i januar 1738.²⁵ De var opstillet i to rækker ned gennem skibet, den nordre række som én samlet blok, mens den søndre var delt i tre af opgangen til prædikestolen og adgangen til våbenhuset (jf. fig. 11). Eschen beretter, hvordan staderne i september blev fordelt mellem menighedens medlemmer, dvs. beboerne i Kragnæs, Ommel og Marstal: Først fik bols-

mændene og deres hustruer hvert sit stade, derpå de ægtepar, som havde et kåd (mindre ejendom), så 'de andre Marstals indbyggere, som havde været behjælpelige med kirkens færdiggørelse', og endelig bolsmændenes tjenestekarle og -piger. Alle fik deres stade uden betaling, og kirken havde således ligesom landsbykirkerne ingen indtægter af de almindelige stolestader.¹¹⁵ Eschen selv fik, ud over det stade, som hans ejendom berettigede ham til, endnu et stade i mandstolen inden for døren ved kirkeblokken som en tak og anerkendelse 'for al min umage, møje og bekostning af mine egne penge' i forbindelse med kirkens opførelse (jf. *stolestader* ovf.).¹¹⁶

1771 blev den nyopførte korsarm møbleret med stolestader; samtidig blev nogle stole i skibets nordrække fjernet for at give adgang til tilbygningen.¹⁶ I 1830'erne gennemførtes flere forandringer: 1830 nævnes en udgift på 50 rbdrl. for 'de nye stole i kirken', der også blev malet.⁹³ 1836 blev 14 kvindestole beklædt med paneler og døre ved snedker L. Petersen,¹¹⁷ 1839 gjaldt det samme

Fig. 46. Korets nordøstre hjørne med korbæk, o. 1926 (s. 1692), og døbefont nr. 2, 1936 (s. 1687). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Northeastern corner of the chancel with chancel bench, c. 1926, and font no. 2, 1936.*

12 stole i korsarmen og 13 stole i vestenden,¹⁵ og 1841 anskaffedes igen nye stole for 110 rdlr.¹⁵ 1847 blev det 'opstående' stykke af stolegavlene, dvs. en topprydelse, der må have kronet endegavlene på i hvert fald de ældste stolestader, skåret af og erstattet af en liste.¹¹⁸ For at få plads til den romanske døbefont, som blev overført fra Tranterup Kirke, blev de to forreste stole i nordsiden fjernet 1870.¹¹⁹ 1905 og 1912 blev staderne erstattet af de nuværende.

Korbænke (jf. fig. 46), o. 1926, den ene skænket af fru N. J. Ohlsen (jf. lysekroner nr. 6, (†)tårnur s. 1708), den anden anskaffet for en testamentarisk gave efter rentier C. F. W. A. Thiele, Antwerpen.¹²⁰

Fig. 47. Præstestol, 1905, skænket af kirkeværgen Sophus Reventlow og hustru Nellie (s. 1692). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Priest's chair, 1905, donated by the churchwarden Sophus Reventlow and his wife Nellie.*

De to højryggede bænke, af bejdset eg, har hver seks sæder. Rygpanelerne har fladbuede fyldinger under en frise med fordybede kors, og de støttende småsøjler under armlæn og sæder er drejede. Bænkene er opstillet i nicherne i korets nord- og sydvæg.

†*Korbænke*. 1892 omtales to faste bænke i korets nicher i forbindelse med malerarbejde.

†*Skrifestol*, 1738, formentlig udført af snedker Jørgen Nielsen sammen med stolestaderne.²⁵ 1795 blev skriftestolen gjort længere og malet ud- og indvendig med perlefarve.¹⁶ Stolen, der må have stået i koret, blev formentlig nedtaget i forbindelse med nyindretningen i 1840'erne.¹²¹

Præstestol (fig. 47), 1905, skænket af kirkeværgen Sophus Reventlow og hustru Nellie (jf. andre stager nr. 3–4). Armstol af bejdset eg med spidsbuet ryg med trekløverornament, svarende til stolestaderne, samt versalindskrift »Julen 19-05«, drejede forben og lige bagben. På sargen er giverindskrift med fordybede versaler: »N. og S. R.«. Sæde, ryg og armlæn er polstret med lys, blå uld. Stolen står i korets sydøsthjørne.

†*Præstestole*. 1) Omtalt 1876, da den blev forsynet med et nyt sæde.⁸³ 1888 blev de to bænke i stolen erstattet af fire løse rørstole med flettet sæde, hvoraf én nu findes på orgelpulpituret.⁸³ Stolen, der synes at have indgået i det almindelige stoleværk ('præstens stolestade'), kan have været en af de to stole forrest i nordsiden, som blev nedtaget i forbindelse med opstillingen af den romanske døbefont (jf. ovf.). 2) 1883, en lænestol til præsten.⁸⁶

†*Degnestole*. 1) Omtalt 1867, da et skillerum i stolen blev fjernet og gulvet repareret.¹⁰⁷ Stolen blev nedtaget 1870.¹²² 2) Indrettet 1870 i stolestaden 'ud for pillen', vistnok det forreste stolestade i sydsiden. 1901 blev det ene sæde erstattet af en løs stol.¹³ Stolen er formentlig nedtaget i forbindelse med opstillingen af de nuværende stolestader 1905.⁴⁹

Kirken rummede tre *†lukkede stole*. Stolene, der omtales fra 1760'erne, men kan være samtidige med kirken,¹²³ var lejet ud til skiftende medlemmer af menigheden. I 1760'erne var lejerne toldforvalter Schjøtt, Jens Lund og kontrollør Holm,⁶⁷ i 1792 toldforvalter Boenek, løjtnant

Friederich Almer og Albert Hermansen. Fra o. 1850 omtales kun lejeindtægter af to stole,⁹³ og fra 1870 kun af en.¹⁵

Løse stole. 1) (Fig. 48), o. 1830-50, af bejdsset træ med buet ryglæn og bagben samt drejede forben. Sædet er polstret med rødt plys med mønster af blomster og blade i hvidt, gult, grønt og sort. I præsteværelset bag alteret.

2) 1800-tallets slutning, af bejdsset træ med buet ryglæn, profileret forsarg og drejede forben. Sædet er polstret med blå uld. I skibet lige inden for døren fra tårnet.

3-13) (Jf. fig. 52), 1926-27, i alt 11 stole, skænket af R. J. Frederiksen og hustru, købmand Hans Christensens hustru, Marstal Sparekasse samt Hedevig og Alberta Ohlsen. Stolene har ryg med

Fig. 48. Løs stol nr. 1, o. 1830-50 (s. 1693). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Loose chair no. 1, c. 1830-50.*

fladbuet fylding under en frise med kors, svarende til korbænkene, drejede forben og lige bagben. På sargen er giverindskrift med fordybede versaler: »R. J. Frederiksen og hustru« (fire stole), »A. C. 1927« (tre stole), »Marstal Sparekasse« (to stole), »Hedevig Ohlsen« (en stol) og »Albertha Ohlsen« (en stol). Sædet og ryggen er polstret med lys blå uld (oprindeligt med skind).⁵⁴ Stolene er opstillet i korets vestre del på hver side af indgangen med front mod alteret.

14-23) 1968, 10 stk., tegnet af Hans J. Wegner (model CH47), af eg med flettet sæde. I det gamle våbenhus, tårnet og på orgelpulpituret.¹³

†*Løse stole.* 1892 anskaffedes 24 fletstole.¹³

Bænke. I slutningen af 1800-tallet omtales anskaffelsen af ekstra bænke til opstilling i korsarmen og inden for våbenhusdøren;¹³ måske identiske med følgende: 1) En lang bæk med ryg af to brædder, samlet med tre stivere, svejftet forsarg og ben med skræstivere. Lysegrå. I tårnrummet ved nordvæggen. 2-3) To korte bænke med brædderyg og blåmalede. Ved skibets vestvæg på hver side af indgangsdøren. 4-5) To korte bænke uden ryg og med svejftet forsarg, blåmalede. Forrest i korsarmens stolerækker. 6) O. 1905, svarende til stolestaderne, dog malet lysegrå. Ved tårnrummets sydvæg.

Blandt †*bænke* kan nævnes: 1) Omtalt 1741, af fyrretræ, 7 alen lang.¹⁶ Bænken stod i det daværende våbenhus. 2-4) 1749, til børnene (dvs. sangkoret). Bænkene stod i koret.¹⁶ 5) 1769, udført af Albert Sandemand, i det daværende våbenhus.¹⁶

†*Bord(?)*, 1738. I regnskabet over materialer til kirkens indretning nævnes søm til bl.a. døre, skabe, stole og »Skievesteen«, måske et bord.²⁵

Særlige rumindretninger. 1) *Præsteværelse*, indrettet 1767 bag alteret og afskærmet fra koret med †*gardiner*, syet af skrædder Hans Torp.¹⁵ 1878 erstattedes gardinerne af *paneler* (jf. fig. 22-25), hvert bestående af en dør med spidsbuet fylding mellem to faste sidestykker, opsat mellem altertavlen og korets vægge. Panelerne, der oprindeligt var malet med egetræsfarve,⁸⁴ er siden 1973 lysegrå. 1903 anskaffedes en †*servante* til præsten.¹³

2) *Venteværelse*, indrettet 1932 i det oprindelige våbenhus, for brude- og dåbsgæster.¹²⁴

SKABE OG PENGEBEHOLDERE

Fire nicher bag alteret er indrettet til *skabe* samt vaskerum, lukket med grå fyldingslåger. Blandt *†skabe* kan nævnes et til opbevaring af messeklæder, anskaffet 1869. Skabet stod bag alteret.¹²⁵

Pengeblokke. 1) (Fig. 49), 1746, udført af Johan Daniel Hase,¹⁶ af eg, beslået med jernbånd, 110 cm høj; bagsiden er glat. Blokken ('de fattiges blok') har rektantet fod med øvre profilled. Skaftet, med profilled foroven og forneden, er udsvejfet og har på forsiden et forsænket, rektangulært felt med reliefskåret årstal: »1746«. En gesims markerer overgangen til selve blokhuset, der har tagformet afslutning med pengerille af metal; både gesimsen og taget er fornyet. Blokhuset har på de tre sider et forsænket, profilindrammet felt, i forsiden med samtidigt låseblik med tre låse. Blokken er beslået med lodrette jernbånd på tre sider, og om blokhuset er desuden tre vandrette

bånd. Den er opstillet i skibet ved gangen til det oprindelige våbenhus.

2) (Fig. 50), 1763, 97 cm høj, lignende nr. 1, men enklere udført, og foden er afskåret. I skaftets forside er reliefskåret årstal: »1763«, og blokhuset og den tagformede afslutning er helt dækket af jernplader. I forsiden tre låse. Blokken står ved sydvæggen i det oprindelige våbenhus, øst for døren.

†Pengeblok, omtalt 1738, da Carl Christian Eschen blev tildelt et stolestade 'ved blokken',¹²⁶ og 1742 (en »Armblok«).¹⁶ Forsynet med tre låse.

Pengebøsser. 1-4) Nyere, af messing, cirkulære, med kors i relief på forsiden og pengerille øverst. Opsat på tårnrummets vestvæg og på korsarmens nordvæg på hver side af døren.

Af *†pengebøsser* kan nævnes: 1) 1843, en sparebøsse af blik.¹⁵ 2-3) 1871, af blik.¹²² 4-11) 1885, otte bøsser med lås, til indsamling til de fattiges kasse.⁸³

Fig. 49-50. Pengeblokke. 49. Nr. 1, 1746 (s. 1694). Foto Arnold Mikkelsen 2016. 50. Nr. 2, 1763 (s. 1694). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – Poor boxes. 49. No. 1, 1746. 50. No. 2, 1763.

Fig. 51. Klingpung, antagelig 1800-tallets første halvdel (s. 1695). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Collection purse, probably first half of 1800s.*

Klingpung (fig. 51), antagelig 1800-tallets første halvdel. Skaftet er af sortmalet træ, og døllen, der flankeres af spiraloprullede ornamentter, der løber ud i fuglehovedprofiler, er af messing, ligesom den tilhørende klokke. Posen er af brunt fløjl med kors af guldgalonier og for af lyst lærred.

†*Klingpunge*. 1) Omtalt 1742, med pose af rødt fløjl, broderet med guld, samt beslag af 'hvid metal'.¹⁶ 2) 1764, syet af skrædder Claus Jensen, af silke med for af skind.¹⁶ 3) 1777, syet af Jørgen Folmer i Marstal, af rød og gul silke. Materialerne blev leveret af købmand Jacob Carstens i Sønderborg.⁶⁷ Pungen var forsynet med en sølvklokke (tidligst omtalt 1813/14).¹⁶ 1796/97 blev der købt en ibenholtstang til klingpungen i Flensborg.¹⁶ 1833 fik den en ny pose af fløjl,⁷¹ som atter 1849 blev erstattet af en pose, syet af rødt fløjl fra †messehagel nr. 2.⁹³

DØRFLØJE

Dørfloje. *Udvendige*. 1) 1875, en smal, rundbuet dobbeltfløj, hver fløj med fire fyldinger, som udvendig er spidsryggede, indvendig glatte. Ydersiden er grønmalet, indersiden lys grå. I korsarmens nordgavl. 2) (Jf. fig. 9), o. 1883,¹³ enkeltfløj med to gange to højrekanterede fyldinger, adskilt af en tværliggende fyldning. Fyldingerne er udvendig spidse, indvendig glatte. Malet som nr. 1. I østgavlen. 3) 1916, tegnet af arkitekt Niels Ja-

cobsen.¹² Dobbeltfløj, hver fløj med tre fyldinger med retkantede hjørneindsnit med knapper. Malet som nr. 1. I det oprindelige våbenhus' sydgavl. 4) 1920, rundbuet dobbeltfløj med to gange syv fyldinger. Mørkebrun. I hovedindgangen i vest.

Indvendige. 1) (Jf. fig. 53), o. 1902,⁴⁹ dobbelt svingdør, hver fløj med to fyldinger, malet lysegrå. I panelet mellem korsarmen og opgangen til nordpulpituret. 2) 1911,⁴⁹ en dobbelt tremmefløj af jern, dannet af rundstave og samlet med vandrette og skråstillede stivere, malet med lys grå. Inden for nordindgangen. 3) 1916, svarende til udvendig fløj nr. 3, indsat mellem skibet og det oprindelige våbenhus. 4) (Jf. fig. 52), 1920, tegnet af Niels Jacobsen. Dobbeltfløj, hver fløj med to gange seks fyldinger; lysegrå. Mellem tårnrummet og skibet. Niels Jacobsen har ligeledes tegnet tårnets øvrige dørfloje.

Kirkens oprindelige †*dørfloje*, udført 1737 af snedker Jørgen Nielsen, Rudkøbing, og forsynet med låse af den lokale smed, Claus Clausen,²⁵ omfattede to *udvendige*, nemlig: 1) En dobbeltfløj i hovedindgangen i våbenhusets sydgavl. Smeden i Rise, Claus Pedersen, lavede hængslerne.²⁵ 1744 leverede Claus Clausen en lås og en dørning,¹⁶ og 1754 fik han betaling for at beslå døren med jern og forsyne den med et håndtag.¹⁶ 2) En enkeltfløj i østgavlen bag alteret. Låsen blev foræret af smeden.²⁵ Endvidere en *indvendig* fløj mellem våbenhuset og kirken, hvortil Claus Clausen 1744 leverede et håndtag og en klinge.¹⁶

Fig. 52. Indre set mod vest. Foto Arnold Mikkelsen 2016. – Interior looking west.

PULPITURER

To store *pulpiturer* (jf. fig. 52–53) over kirkens vestre halvdel og over korsarmen forlener rummet med en særlig intimitet. Det vestre var ikke en del af den oprindelige indretning, men blev opsat en generation senere, 1764, for at skaffe plads til den voksende menighed. Det nordre pulpitur blev opsat samtidig med korsarmens tilføjelse 1771. Vestre pulpitur er fornyet, formentlig 1852,⁴⁹ mens det nordre, der er udformet på tilsvarende måde, er fra 1879.¹² Opsætningen af pulpiturer som en integreret del af interiørets arkitektur har paralleller i baroktidens slotskirker og garnisonskirker (jf. f.eks. Garnisonskirken i København, DK *KbhBy* 3, 194–95).

De tømrede pulpiturer, der i Marstal er i én etage, er hævet 2,5 m over gulvet og med af-

rundede hjørner ført rundt langs væggene næsten helt frem til korsskæringen. Pulpiturerne har ligesom balkonen eller galleriet i et teater et dybt 'indsnit', der sikrer, at også de bagest siddende kirkegængere kan følge gudstjenesten (jf. fig. 14a og 54).¹²⁷ De to pulpiturer bæres hver af otte slanke søjler af støbejern, og de svungne, fagdelte brystninger optages af retkantede fyldinger. Begge pulpiturer er møbleret med lysegrå *bænke*, udført 1916 efter tegning af arkitekt Niels Jacobsen.¹²⁸ Der er adgang til nordre pulpitur ad to trapper, der fører op langs korsarmens nordvæg. Vestre pulpitur har haft tilsvarende trapper ved vestre endevæg; disse er nedtaget 1920 i forbindelse med tårnets tilføjelse, og man kommer nu op til pulpituret og orglet via en trappe i tårnrummet og tårnets mellem- etage.

Fig. 53. Indre af korsarm set mod nord. Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Interior of transept looking north.*

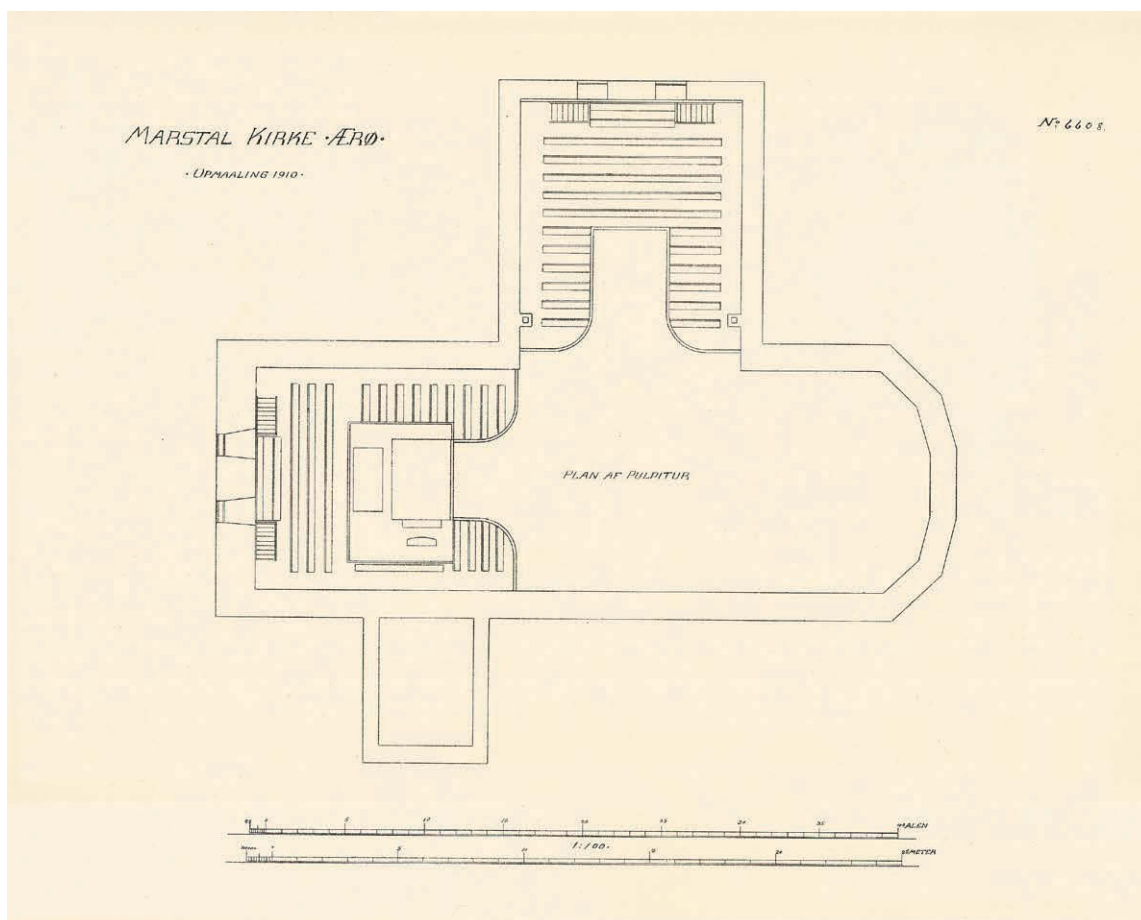

Fig. 54. Plan af pulpiturer (s. 1696). 1:300. Målt og tegnet af Niels Jacobsen 1910. Aftryk i NM. – Plan of galleries.

Pulpiturerne er, siden 1973, malet med lys grå farve. De stod oprindelig hvidgrå med forgyldt kantprofilering ved fyldingerne. Formentlig 1905 blev de malet med lys gul egetræsådring, 1928 med en mørkere, gulbrun ådring.⁷⁹

†*Pulpiturer*. De ældre pulpiturer, der blev nedtaget o. 1850, har været tilsvarende store, tømrede konstruktioner, uden at vi dog kender deres nærmere udseende.¹²⁹ 1) Pulpituret i vest var opsat i sommeren 1764 og udført af tømmerne Johan Friedrich Christensen og Christen Laurson. Til 'kirkens nye pulpitur' anskaffedes da bl.a. 16 pommerske bjælker, 19 alen lange. Præsten attesterede 19. juli 1764, at de to håndværkere havde 'fuldendt og meget godt fuldført det accorderede pulpitur til 120 personer'.¹⁶ Pulpituret var ligesom det nordre forfaldent i 1840'erne⁴⁹

og blev formentlig 1852 erstattet af det nuværende.

2) Pulpituret over korsarmen var opsat samtidig med denne og altså fra første færd en integreret del af arkitekturen. Det har med stor sandsynlighed været tegnet af entreprenøren, tømremester Johan Paul Seiffert, med hvem der 4. okt. 1770 blev indgået kontrakt (se s. 1665). Blandt de materialer, der skulle anskaffes til den planlagte »Pulpitude«, var otte stk. gotlandsk tømmer, 20 alen lange, og 14 stk. tømmer fra Karlshamn, 14 alen lange, til bjælker og standere.¹⁶ Pulpituret var ligesom det vestre forfaldent i 1840'erne, og det er sandsynligvis det, der 1847 var 'gennembristet' og 'utilgængeligt'.⁴⁹ Pulpituret må være nedtaget kort tid herefter, og korsarmen stod da uden pulpitur til 1879, da det nuværende opsattes.

ORGLER

Orgel (jf. fig. 52), 1973. Oprindeligt med 12 stemmer, to manualer og pedal, bygget af Th. Frobenius & Sønner, Kgs. Lyngby. Omintoneret 1988 og udvidet 1995 af samme firma. Disposition 1995 (16 stemmer, to manualer og pedal):

<i>Hovedværk</i>	<i>Rygpositiv</i>	<i>Pedal</i>
Principal 8'	Gedakt 8'	Subbas 16'
Rørfløjte 8'	Rørfløjte 4'	Principal 8'
Oktav 4'	Tværfløjte 2'	Nathorn 4' (1995)
Spidsfløjte 4'	Quint 1 ¹ / ₃ '	Rørfløjte 2' (1995)
Oktav 2'	Dulcian 8' (1995)	Fagot 16' (1995)
Mixtur	Tremulant (1995)	

Kopler: RP-HV, HV-P, RP-P.

Orgelfacaden er tegnet af Ebbe Lehn Petersen og malet med lys grå farve. På vestpulpituret.

†*Harmonium*, leveret 1863 af Horneman & Erslev, København.¹³⁰ På vestpulpituret.

†*Orgler*. 1) 1871/72,¹³¹ antagelig med seks stemmer,¹³² bygget af Peter Mortensen Gudme, Svendborg. 1904 flyttet til Ommel Kirke. Efter en gennemgribende ombygning 1928 fandtes fortsat fem Gudme-stemmer i orglets manualværk: Principal 8', Gedakt 8', Salicional 8', Fløjte 4', Oktav 2'. Disse stemmer indgår i Ommel Kirkes nuværende orgel, bygget 1983 af Th. Frobenius & Sønner. Orglet stod på vestpulpituret.

2) (Fig. 55, jf. også fig. 14a og 96), 1904,¹³³ oprindeligt med ni stemmer, to manualer og pedal, bygget af Gebr. Rieger, Jägerndorf, Østrigsk Schlesien, og leveret af Joh. P. Andresen & Co., Ringkøbing.¹³⁴ Omdisponeret, udvidet og gennemgribende ombygget 1929 af Th. Frobenius & Co., Kgs. Lyngby; omdisponeret og udvidet 1936 af samme firma. Oprindeligt disposition:

<i>Manual I</i>	<i>Manual II</i>	<i>Pedal</i>
Bordun 16'(a)	Rørfløjte 8'	Subbas 16'
Principal 8'(b)	Salicional 8'(c)	
Gedakt 8'(a)	Dolce 4'(c)	
Viola di gamba 8' ¹³⁵		
Oktav 4'(b)		

6 af orglets stemmer, mærket (a), (b) og (c), var disponeret efter det af Rieger-firmaet hyppigt benyttede extensionsprincip.¹³⁶

Manualomfang: C-g^{'''}; pedalomfang: C-d'.

4 kopler.

Pneumatisk aktion, keglevindlader.¹³⁷

Ombygningen 1929 var så gennemgribende, at den havde karakter af en nybygning med genanvendelse af pibemateriale, facade, bælg mv. fra 1904. Herefter lød dispositionen (17 stemmer, to manualer og pedal):

<i>Manual I</i>	<i>Manual II</i>	<i>Pedal</i>
Bordun 16'	Hornprincipal 8'	Subbas 16'*
Principal 8'*	Gedakt 8'*	Violon 16'
Rørfløjte 8'*	Fl. harmonique 8'	Fløjtebas 8'
Gamba 8'	Salicional 8'*	
Oktav 4'	Celeste 8'*	
Quint 2 ² / ₃ '	Fl. travers 4'	
Oktav 2'	Trompet 8'	
	Svelle	

Kopler: I 4'-I, II-I, II 16'-I, II 4'-I, I-P, II-P. Manualomfang: C-g^{'''}, pedalomfang: C-f'. 1 frikombination. Generalcrescendo. Automatisk pedal. 4 kollektiver (p, mf, f, ff). Afstiller for generalcrescendo, afstiller for håndregistrering, afstillere for Bordun 16' og Trompet 8'. Pneumatisk aktion, keglevindlade.

Stemmer mærket med * rummede pibemateriale fra 1904.¹³⁸

Fig. 55. †Orgel nr. 2, 1904, bygget af Gebr. Rieger, Jägerndorf, Østrigsk Schlesien (s. 1699). Foto 1931 i Marstal Søfartsmuseum. – †*Organ no. 2, 1904, built by Gebr. Rieger, Jägerndorf, Austrian Silesia.*

Ved omdisponeringen og udvidelsen 1936 tilnærmede man, under indflydelse af 'Orgelbevægelsen', den klanglige opbygning til baroktidens idealer. Dispositionen rummede herefter følgende 18 stemmer:

<i>Manual I</i>	<i>Manual II</i>	<i>Pedal</i>
Bordun 16'	Gedakt 8'	Subbas 16'
Principal 8'	Salicional 8'	Fløjtebas 8'
Rørfløjte 8'	Flauto traverso 4'	Koralbas 4'
Octav 4'	Blokkfløjte 2'	Fagot 16'
Spidsfløjte 4'	Sesquialtera 2 ^{2/3} -1 ^{3/5} '	
Quint 2 ^{2/3} '	Mixtur 4-5 fag	
Octav 2'	Trompet 8'	
	Svelle	

Kopler: II-I, II 16'-I, II 4'-I, I-P, II-P. Generalcrescendo.¹³⁹

Orglet stod på vestpulpituret. Facaden, bestående af tre rundbuede pibefelter, var oprindeligt indfældet i pulpiturbrystningen, mens spillebordet var anbragt i orgelhusets søndre gavl (jf. fig. 54). 1916 flyttedes orglet tilbage på pulpituret, og i forbindelse med ombygningen 1929 etableredes et nyt spillebord i orgelhusets front. Orglet anskaffedes ved frivillige bidrag.¹²

Et fragmentarisk bevaret *(†)orgelpositiv i Nationalmuseet skal angiveligt hidrøre fra Marstal Kirke. Instrumentet, der antagelig stammer fra perioden 1675-1700, er dog næppe bygget til kirkeligt brug, og dets anvendelse i Marstal Kirke lader sig ikke bekræfte.¹⁴⁰

TAVLER, MALERIER OG RELIEFFER

I kirken hænger ti nyere, rektangulære *salmenummertavler* af træ, malet med lys grå farve og med cifre til ophæng af sortmalet metal (jf. fig. 46).

(†) *Salmenummertavler* (jf. fig. 25), formentlig 1905.¹⁴¹ I alt ti tavler af træ med svejftet understykke og trekantgavl hvorunder påsat kors. Til skydebrikker. Tavler og brikker er egetræsmaledede, brikkerne cifre er hvide. Tavlerne opbevares på loftet.

Af † *salmenummertavler* kan nævnes: 1) 1824 fandtes fire sortmalede tavler med skydebrikker.⁷¹ 1853 anskaffedes yderligere en lille tavle, så det samlede antal herefter var fem.¹⁴² 2) 1876 erhvervede man to tavler med skydebrikker.¹³ 3)

1896, fire tavler med påmalede salmenumre til altergang.¹³

Præsterækketavler. 1-2) Slutningen af 1900-tallet, af træ, malet med lys grå farve, med indskrift med påklitrede sorte versaler og antikva. På den ene tavle: »Præsterne ved Marstal Kirke«, på den anden: »Kaldskapellaner og residerende kapellaner ved Marstal Kirke«. På tårnummets sydvæg.

Andre †tavler. *Middelsoltidstavle*, 1880, sortmalet, med påskrevet middelsoltid i Marstal (jf. s. 1584). Tavlen hang i det daværende våbenhus.¹³

Malerier. 1) (Fig. 56), *Jesus sover på Genesaret Sø*, 1876-81, malet af Jens Erik Carl Rasmussen; erhvervet af kirken 2016. Olie på lærred, 90×118 cm (lysmål 64×93 cm), i forgyldt rokokoramme. Motivet, der har rundbuet overkant med forgyldning, viser episoden, beskrevet i Matt. 8,23-24, hvor den sovende Jesus og hans disciple under sejlads på Genesaret Sø overraskes af en voldsom storm. Den sovende Jesus ses som en bylt i forstavnen, mod hvem de skræmte disciple retter deres blik.¹⁴³ I baggrunden ses endnu en båd med udspilet sejl, og i højre side kystens klipper. Himlen er dækket af grå skyer med en rød stribe i horisonten. Forneden til højre er malerens signatur anført med lys antikva: »J. E. C. Rasm: 1876-81«.¹⁴⁴ I korsskæringen på vestvæggen under pulpituret.

2) *Nedtagelsen fra korset*, 1946, malet af den tyske maler Walter Möbius. Olie på lærred, 117×117 cm (lysmål 96×96 cm), indsat i en profileret ramme, malet med sort og brun farve. Maleriet viser den døde Kristus, der i et stort klæde bliver løftet ned fra korset, omgivet af bibelske personer. Kristusfiguren og klædet er malet med lys gullig farve, de øvrige figurer er klædt i mørke dragter, forrest i venstre side er Maria og Maria Magdalene fremhævet med lyse hovedlin. Maleriet er signeret på lærredets bagside »Walter Möbius 1946« samt »WM«. På skibets sydvæg.

Relieffer. 1) *Nadverens indstiftelse*, 1907, skåret af Hans Chr. Petersen (jf. s. 1584). Af egetræ, 70×94 cm. Kristus ses siddende ved bordet, omgivet af disciplene. Motivet er indsat i en højloftet, pillebåret sal under et draperi. Forneden er signatur med fordybede versaler »HCP. Ærøsk(øbing) 1907«. Relieffet hænger på korets nordvæg.

Fig. 56. Jesus sover på Genesaret Sø. Maleri nr. 1, 1876–81, malet af Jens Erik Carl Rasmussen (s. 1700). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Jesus Asleep in the Boat. Painting no. 1, 1876–81, by Jens Erik Carl Rasmussen.*

2) 1943, skåret af snedkermester N. P. Nielsen, Marstal. Tavle af egetræ, 112×78 cm, foroven afsluttet af en frise med fordybede kors under en profileret gesims. Fladen udfyldes af en medaljon med Kristusmonogram, indsat i en mandorla; over og under medaljonen er trepas med indskrift med fordybede versaler: »Gud er trofasthed, kærlighed, naade, fred, glæde«. I tavlens øvre hjørner er vinranker, i de nedre en gengivelse af Marstal Kirkes døbefont (tv.) og et timeglas. Nederst, med versaler, givnavnet »Agnes Albertsen« samt signaturen »N. P. Nielsen 1943«.

BELYSNING

Lysekronerne er ophængt i glatte, hvidmalede jernstænger. De hang tidligere i jernkæder med forgyldte kugler.

Lysekroner. 1) (Fig. 57), o. 1750, skænket 1814/15 af to skippere.¹⁶ I sin nuværende skikkelse er kronen sammensat af to lysekroner af forskellig størrelse, hvoraf den anden omtales i inventarierne fra 1824 (†lysekrone nr. 2).¹⁴⁵ Kronen er af bøhmisk glas med lysepiber af messing. Den har 2×6 s-formede eller spiralprullede, snoede arme, hvoraf de nedre afsluttes af enkle lyseholdere, mens der til de øvre er fastgjort profilerede lysepiber. Mellem armene er tilsvarende pyntearme, og øverst desuden en krans med otte pyntearme. Fra alle arme hænger prismer af vekslende udformning, bl.a. blomster og blade. Balusterskafet har stor, bukket midtkugle mellem to tilsvarende pæreformede led og afsluttes af en langstrakt, profileret knop. Næsten tilsvarende lysekroner kendes fra Lyngby Kirke (DK *Kbh.Amt* 426 med fig. 20) og Uggeløse Kirke (DK *Frborg* 2017 med fig. 11).

Fig. 57. Lysekroner nr. 1, o. 1750 (s. 1701). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Chandelier no. 1, c. 1750.*

Kronen, der oprindeligt hang i koret sammen med nr. †2, blev nedtaget 1896 ligesom denne og henlagt på loftet.¹⁴⁶ O. 1910 blev de to kroner samlet til én og ophængt på den nuværende plads i korsarmen.

2) (Fig. 58), 1769, skænket af et ægtepar, hvis initialer er anført på kronen (jf. ndf.). De 2×8 s-svungne arme har delfinled på midten og bladmaskeprofil i de indre slyng; de bærer flade, profilerede lysekåle. Mellem den øvre og den nedre krans af arme er otte prydbøjler, udformet skiftevis som dragelignende væsner og havmænd med foldede hænder og oprullede haler. Balusterskafte afsluttes forneden af en stor hængeskugle hvorpå giverindskrift med versaler og antikva: »A.H.M.S. – R.A.S. 1769«; nederst er en knop, udformet som en drueklase i bladkrans. Som topfigur ses en kronet, flakt ørn. 1772 blev den jernkæde, kronen hang i, forlænget med 5 alen og udsmykket med runde, forgyldte kugler.¹⁶ 1865 indkøbtes lysearme samt 'et stk. delfin og en mand' til at reparere kronen med.¹⁵ Kronen hænger i skibets østlige del.

3) (Fig. 59), skænket 1798 af løjtnant og kontrollør Friederich Almer og hustru Nicoline Christine Almer. Den lille krone har seks s-svungne arme med voluted, små pyntespir og flade lysekåle; derover seks prydbøjler. Balusterskafte afsluttes forneden af en hængeskugle med knop i form af en drueklase og indskrift med kursiv og versaler: »Her Lieuten. og Controleur F. Almer i Marstal og Fru Nicoline Christi. Almer 1798«. Øverst en flakt ørn og derover en trepasformet ophængsring. O. 1884 var kronen itu.⁶² Det oprindelige ophæng var en jernkæde med forgyldte kugler.¹³ Kronen hænger over nordpulpituret.

4) (Jf. fig. 22), 1914, med 2×8 s-svungne arme med fliget midtled og balusterskafte, der afsluttes af en midtdelt hængeskugle med profileret knop samt indskrift med skriveskrift: »Anno 1914«. I korets sydside.

5) Antagelig o. 1920, med 10 flade lysearme med bladled og flade lysekåle. Balusterskafte afsluttes forneden af en godronneret skål med profileret knop, foroven af en trepasformet ophængsring. I tårnrummet.

6) (Jf. fig. 22), 1923, svarende til nr. 4, på hængeskuglen er indskrift med fraktur: »N. J. O. 1923« for skibsreder Niels Jensen Ohlsen, der døde samme år (jf. korbænke s. 1692, (†)tårnur s. 1708). I korets nordside.

†*Lysekroner.* 1) Omtalt 1741, en 'lille' lysekrone ved alteret.¹⁶ Kronen, der var uden indskrift, 16-armet og med muslingeskalsformede lysekåle, var 1938 ophængt i det oprindelige våbenhus.¹⁴⁷

2) En seksarmet lysekrone af glas, efter inventarlisterne at dømme tilkommet senest 1824.¹⁴⁸ Dele af kronen er genanvendt i lysekrone nr. 1. Kronen, der hang i koret, blev nedtaget 1896 og henlagt på loftet.¹⁴⁶

3) (Jf. fig. 25), barokkrone eller muligvis en nyere kopi med 2×8 s-slyngede arme med fliget midtled, balusterskafte med stor hængeskugle med profileret knop og øverst en krans af refleksblomster. Kronen hang (o. 1930) i skibets vestende.

Tre †*petroleumslamper* (jf. fig. 23) af messing med glasskærm var anskaffet 1895¹⁶ og ophængt i koret og skibets østende.

Fig. 58-59. Lysekroner. 58. Nr. 2, 1769 (s. 1702). Foto Arnold Mikkelsen 2017. 59. Nr. 3, skænket 1798 af løjtnant og kontrollør Friederich Almer og hustru Nicoline Christine Almer (s. 1702). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Chandeliers. 58. No. 2, 1769. 59. No. 3, donated in 1798 by Lieutenant and Superintendent Friederich Almer and his wife Nicoline Christine Almer.*

To nyere *lampetter*, af messing, hver med seks uindfattede, nedadvendte pærer, er ophængt på langvæggene i det oprindelige våbenhus.

KIRKESKIBE

Kirken rummer med sine syv skibe en af landets største samlinger, kun overgået af Fanøkirkerne i Nordby (ni skibe) og Sønderho (15 skibe) (*DK Ribe* 2135 ff. og 2179 ff.).¹⁴⁹ Skibene er bygget og ophængt i perioden 1778-1988, og det høje antal vidner om byens stærke tilknytning til søfarten. For de tre ældste skibe er bygmesteren ukendt, mens de fire yngste er bygget af lokale skibsbyggere. Ligeledes vides seks af skibene at være skænket af lokale. De ældre skibe (nr. 1-4) hang oprindelig i jernkæder med forgyldte kugler.¹³ Nu hænger de i snoede, hvidmalede jernstænger.

1) (Fig. 60-61), ophængt 1778, »Kronprindsens Ønske«, skænket af syv navngivne mænd fra Marstal: Christen Nielsen Bøye, Jens Jensen Bager, Jørgen Jensen, Hans Nielsen, Albert Her-

mandsen (jf. alterstager s. 1683, kirkegårdsmonument nr. 1), Niels Jepsen og Jens Jepsen.¹⁵⁰ Linseskib med 2×18 kanoner, hvortil kommer 12 kanoner på dækket og to agter. Galionsfiguren er en løve med krone på hovedet. Agterkastellet har vinduesgalleri og balkon, og øverst på agterspejlet er en krone, flankeret af bladværk, hvorunder navnet er anført med reliefantikva. På dækket er skibsklokke og på skansen en lanterne. Dannebrogsvimpel i stor- og fortop, splitflag som gøs og under gaffen. Et papir med afskrift af et digt samt navnene på de syv givere er indlagt i skibet.¹⁵¹ Skroget er sortmalet med hvide portgange og røde faldporte, hvid vandlinje og bronzefarvet bund. Galionsfiguren er forgyldt med røde detaljer ligesom udsmykningen og navnet agter. Skibet hænger i vestenden.

2) (Fig. 62), ophængt 1804, »Christian d. IX«, tidligere »Ærøe«, skænket af ni søfolk.¹⁵² Orlogsfregat, 321 cm lang og dermed et af landets største kirkeskibe, udstyret med i alt 22 kanoner. Galionsfiguren er en løve, og skibet har faldereb ude

Fig. 60. Indre set fra vestre pulpitur med fire af kirkens i alt syv kirkeskibe. I forgrunden skib nr. 1, »Kronprindsens Ønske«, ophængt 1778 (s. 1703). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – Interior seen from western gallery with four of the church's seven church ships. Foreground: Ship no. 1, "Kronprindsens Ønske", hung up in 1778.

på hver side. Agterpartiet har fem vinduer samt tre på hver side, omgivet af draperilignende ornamenter, og på skansen er en lanterne. Dæksinventaret omfatter dækshus og jolle, skibsklokke samt en flytbar kanon. Dannebrogsvimpel i stor- og fortop, splitflag som gøs og under gaffen. Navnene på de ni givere er skrevet på træstykker, der ligger inde i skibet. Skroget er sortmalet med hvid portgang, røde faldporte og sorte faldereb, hvid vandlinje og bronzefarvet bund; på rælingen er forgyldte stjerner. Galionsfiguren er forgyldt, vinduerne er hvide med røde og forgyldte rammer, navnet står på agterspejlet med forgyldte versaler.

Ifølge traditionen blev skibet fundet drivende i Nordsøen af et skib fra Marstal i de første år af 1800-tallet.¹⁵³ Besætningen bjærgede det og tog det med hjem, hvor det blev istandsat, navngivet »Ærøe« og skænket til kirken. Efter en restaurering 1868 blev det omdøbt til sit nuværende navn. Skibet hænger sydligst i korsarmen.

3) (Fig. 63), ophængt 1804, »Seir Krandsen«, en jagt.¹⁵⁴ Agterpartiet har fire vinduer, og skibet er udstyret med to joller. Rød vimpel i masten og dannebrogsgflag agter. Skroget står i bejdset træ og

Fig. 61. »Kronprindsens Ønske«. Kirkeskib nr. 1, ophængt 1778 (s. 1703). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Church ship no. 1, "Kronprindsens Ønske", hung up in 1778.*

sort maling med 'hvergarnsstriber' i hvid og grøn, vinduerne har røde rammer. Skibet hænger i kirken østende foran koret.

Fig. 62 »Christian IX«, tidligere »Ærøe«. Kirkeskib nr. 2, ophængt 1804 (s. 1703). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Church ship no. 2, "Christian IX" (formerly "Ærøe"), hung up in 1804.*

Fig. 63. »Seir Krandsen«. Kirkeskib nr. 3, ophængt 1804 (s. 1705). Foto Arnold Mikkelsen 2016.
– Church ship no. 3, “Seir Krandsen”, hung up in 1804.

4) (Fig. 64), ophængt 1884, »Immanuel«, bygget af skibstømmer C. Palle, skænket af 21 navngivne personer.¹⁵² Tremastet fuldrigger. Galionsfiguren er en kvinde med højre arm løftet. Skibet har dækshuse, rør og tre joller. Dannebrogsvimpel i stortop, signalflag i mesantop og Dannebrog som gøs og under gaffen. Givernes navne er anført på træklodser, der er indlagt i skibet. Skroget er sortmalet med forgyldt vandlinje og bronzefarvet bund, galionsfiguren er forgyldt, dæksinventaret hvidt, brunt og sort. Navnet er anført med forgyldte versaler agter på hver side. Skibet er ophængt i langhuset vest for korsskæringen.

5) (Fig. 65), ophængt 1932, »Bethel«, bygget og skænket af skibstømmer J. Chr. Nielsen og skibsfører H. Hay.¹⁵⁵ Firemastet bark, en model af skibet »Familien«, der var bygget i Marstal. Galionsfiguren er en kvinde. På skansen er redningsbælter, og på dækket skibsklokke, dækshuse, rør og joller. Vimpel i stortop, endvidere dannebrogsvimpel i mesan- og fortop og Dannebrog som

gøs og under gaffen. Skroget er sortmalet med hvid vandlinje og bronzefarvet bund, rælingen er hvid ligesom galionsfiguren, og masterne brune. Dæksinventaret er hvidt, grønt og brunt. Navnet er anført dels på vimplen i stortoppen, dels i agterstavnen med forgyldte versaler under en krone, flankeret af splitflag og forgyldt bladværk. Skibet er ophængt i korsskæringen.

6) (Fig. 66), ophængt 1943, »Hans Peters Minde«, bygget og skænket af skibsbygmester Gorm Clausen til minde om en krigsforlist søn.¹⁵⁶ Tremastet topsejlskonnert, en model af skonnerten »Yrsa«, det første skib, der blev bygget på Gorm Clausens værft i Marstal i 1902. På dækket er skibsklokke, rør og redningsbåd; endnu en redningsbåd agter. Vimpel med navnet »Hans Peters Minde« i stortop, dueflag i fortop og dannebrogflag i mesantop. I skibet ligger en redegørelse for sønnens forlis og fotografier af de omkomne.¹⁵⁷ Skroget er sort med hvid ræling og vandlinje og bronzefarvet bund, dæksinventaret er hvidt og brunt med grønne

Fig. 64-65. Kirkeskibe. 64. Nr. 4. »Immanuel«, ophængt 1884, bygget af skibstømmer C. Palle (s. 1706). Foto Arnold Mikkelsen 2017. 65. Nr. 5. »Bethel«, ophængt 1932, bygget og skænket af skibstømmer J. Chr. Nielsen og skibsfører H. Hay (s. 1706). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Church ships*. 64. No. 4, “Immanuel”, hung up in 1884, built by the ship’s carpenter C. Palle. 65. No. 5, “Bethel”, hung up in 1932, built and donated by the ship’s carpenter J. Chr. Nielsen and the shipmaster H. Hay.

detaljer. Navnet er malet med forgyldte versaler i agterspejlet. Skibet hænger i korsskæringen.

7) (Fig. 67), ophængt 1988, »Hanne Hansen«, udført af skibstømmer Henning Terkelsen, Marstal, og skænket i anledning af kirkens 250-års jubilæum af en række lokale foreninger.¹⁵⁸ Coaster, en model af carolineren Hanne Hansen, der blev bygget på H. C. Christensens Stålskibsværft i Marstal 1958. I skibet er nedlagt et papir med navnene på de søfolk fra Marstal, der omkom i Første og Anden Verdenskrig. Skroget er sortma-

let med rød vandlinje og brun bund, hvid ræling og lysegule master. Navnet er anført med hvide versaler på hver side af stævnen og i agterstavnen. Skibet hænger i korsarmen over pulpituret.

BEGRAVELSESUDSTYR

†*Ligbårer*. 1-2) Omtalt 1741.¹⁶ 3-4) 1790, udført af Albert Clausen, en stor og en mindre.¹⁶ Bårerne stod i våbenhuset; endnu 1868 var den ene bevaret.⁴⁹

Fig. 66-67. Kirkeskibe. 66. Nr. 6. »Hans Peters Minde«, ophængt 1943, bygget og skænket af skibsbygmester Gorm Clausen (s. 1706). Foto Arnold Mikkelsen 2017. 67. Nr. 7. »Hanne Hansen«, ophængt 1988, udført af skibstømmer Henning Terkelsen, Marstal (s. 1707). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Church ships*. 66. No. 6, “Hans Peters Minde”, hung up in 1943, built and donated by the shipbuilder Gorm Clausen. 67. No. 7, “Hanne Hansen”, hung up in 1988, built by the ship’s carpenter Henning Terkelsen, Marstal.

TÅRNURE

Tårnuret er leveret o. 2010 af firmaet Clock-O-Matic, Holsbeek, Belgien.

Det tidligere (†)tårnur, (fig. 68), 1920, er udført af astromekaniker Jens Olsen i firmaet Cornelius Knudsens værksted, og skænket af skibsreder Niels Jensen Ohlsen og hustru Anne.¹⁵⁹ Støbejernsværk malet med lys grå farve, 42×77×42 cm. Uret, der er med grahamsgang, kan gå i 24 timer. Det står i et samtidigt, tømret urhus, der indvendig på bagvæggen har et skilt med giverindskrift: »A. og N.J. Ohlsen. 1920« (jf. korbænke s. 1692, lysekrone nr. 6). Opstillet i tårnets øvre mellemetage.

Fire *urskiver* (jf. fig. 7 og 16b), 1920, af glas, 150 cm i tværmål, er opsat i tårnspirets lanterne mod hvert verdenshjørne. De cirkulære skiver er hvidmalede med sorte romertal og visere.

Det var et længe gentaget ønske, at kirken skulle have et ur. 1844 fremsatte sognepræsten og en

del af menigheden et forslag til en tilbygning til kirken, som bl.a. skulle rumme et kirkeur.¹⁶⁰ 1860 gav urmager Nis Petersen, Ærøskøbing, overslag over en renovering af Tranderup Kirkes gamle ur med henblik på dets opsætning i Marstal.¹⁵ 1873 overvejedes atter anskaffelse af et ur, som kunne anbringes i nordgavlen,¹³ og 1878 anmodede kommunalbestyrelsen om tilladelse til at opsætte et ur på tagrytteren. Endelig leverede tårnursfabrikant Bertram Larsen, København, i 1885 et overslag over påkrævede arbejder i forbindelse med anbringelsen af et tårnur i kirkens østende.¹² Som det fremgår, fik kirken dog først et ur ved opførelsen af tårnet 1920 (jf. også s. 1666).

KLOKKER

Klokkerne er ophængt i tårnets tagrum. 1) (Fig. 69), 1803, støbt af P. Petersen, København, af tårnklokke nr. 3. 81 cm i tværmål. Om halsen er støberindskrift med versaler: »Gud alene eæren[!]»

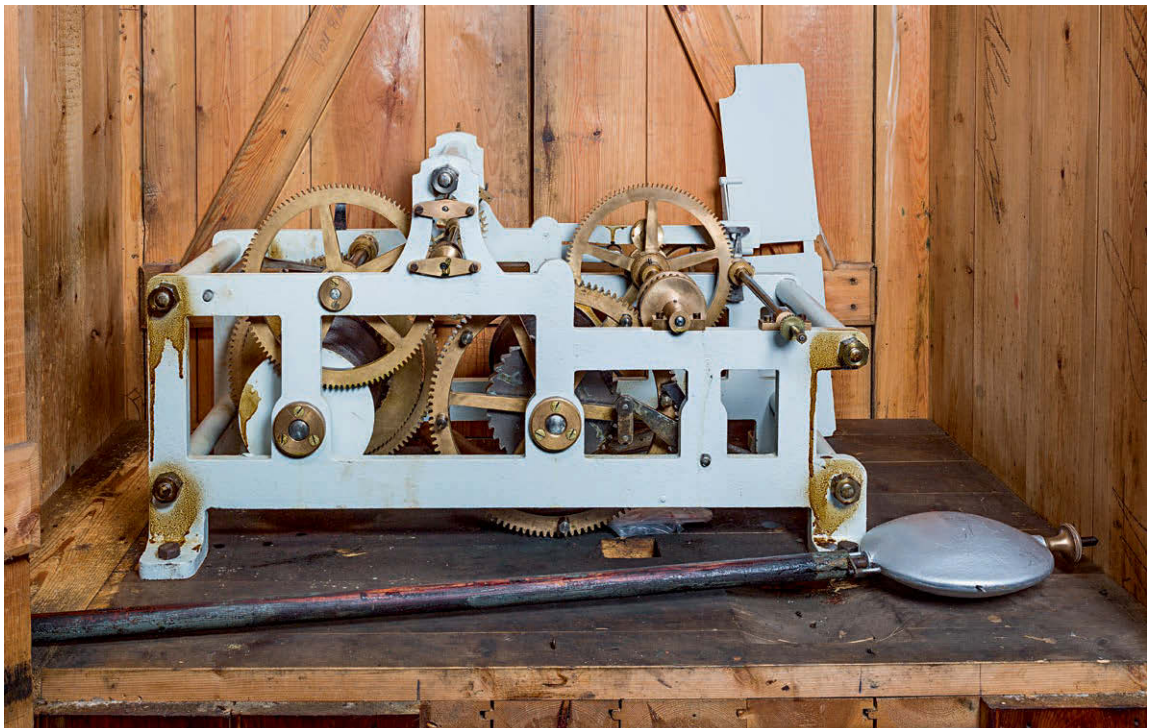

Fig. 68. (†)Tårnur, 1920, udført af astromekaniker Jens Olsen og skænket af skibsreder Niels Jensen Ohlsen og hustru Anne (s. 1708). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – (†)Tower clock, 1920, made by the astronomical clockmaker Jens Olsen and donated by the shipowner Niels Jensen Ohlsen and his wife Anne.

Fig. 69-70. Klokker. 69. Nr. 1, 1803, støbt af P. Petersen, København (s. 1708). 70. Nr. 2, 1920, støbt af De Smithske Jernstøberier i Aalborg (s. 1709). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – Bells. 69. No. 1, 1803, cast by P. Petersen, Copenhagen. 70. No. 2, 1920, cast by De Smithske Jernstøberier in Aalborg.

søbt[!] af P. Petersen i København anno 1803«. Indskriften indrammes af en rundstav, en perlestav og en bort af palmetter. På legemet er versalindskrift i form af et vers, en gentagelse af indskriften på \dagger klokke nr. 3 (s.d.). Nederst på legemet er dobbelte rundstave.

2) (Fig. 70), 1920, støbt af De Smithske Jernstøberier i Aalborg af \dagger klokke nr. 4. 102 cm i tværmål. Om halsen er indskrift med versaler, anbragt mellem tredobbelte rammelinjer: »Til Marstal Kirke gjorde De Smithske Klokkestøberier i Aalborg mig år 1920«. På legemet endvidere ordene: »Gvds fred!«, anført med reliefversaler.

\dagger Klokker. 1) Uvis alder; foræret til kirken i forbindelse med opførelsen 'på nær 5 rdlr.'.¹⁶¹ Antagelig identisk med en lille klokke, som Erik Al-

bertsen og Christian Carl Eschen i januar 1738 bad biskoppen om tilladelse til at købe for 20 rdlr.¹⁶² Klokkens proveniens er ukendt. 1776 var den 'i stykker sprungen' og blev omstøbt til \dagger nr. 3.

2) Anskaffet mellem 1755, da kirken endnu kun havde een klokke ('den liden klokke'),³⁵ og 1773, hvor der købtes line til 'den store og den lille klokke'.¹⁶ Den helt ukendte klokke, som altså var den største af kirkens klokker,¹⁶³ blev 1831 omstøbt til \dagger nr. 4.

3) 1776, støbt af Johann David Kriesche i Eckernförde af \dagger klokke nr. 1 for 177 rdlr. med tillæg af yderligere malm, således at den fremover ville være kirkens største klokke.¹⁶⁴ Om klokkens hals var indskrift: »Johann David Kriesche haver

støbt mig udi Eckernførde Aar 1776«. På den ene side af legemet var Christian VII's kronede monogram, på den anden side en krone samt et vers, forfattet af skoleholder Hans Andresen:

»Heele Marstall Sogn og Bye
Har kostet denne Klokke nye
At ringe med ved Jordefærd
Og andre Legligheder meer
Gid hver en Lyd fra den mon gaae
Om Død og Dom os minde mae [!].¹⁶⁵

Albert Clausen i Marstal og Peder Lauersen Smed i Kraghnæs leverede materialer og udførte smedearbejde i forbindelse med ophængningen af klokken.⁶⁷ 1803 blev klokken omstøbt til klokke nr. 1.

4) 1831, støbt af Jacob Friederich Beseler i Rendsborg af \dagger klokke nr. 2.¹⁶⁶ Klokken var udsmykket med Frederik VI's navnetræk.¹⁶⁷ 1920 blev den omstøbt til klokke nr. 2.

Klokkespil (fig. 71), 1987, oprindeligt med 10 klokker. Udvidet 1989, 1991 og 2012 til i alt 48 klokker; sidstnævnte udvidelse bekostet af A. P. Møller og Hustru Chastine Mc-Kinney Møllers Fond til almene Formaal.¹⁶⁸ Alle klokkerne er støbt hos Eijsbouts, Holland. Klaviaturomfang: C, D-c³; toneomfang: G¹, A¹-g³.¹⁶⁹ Klokkespillet er leveret af Thubalka, Vejle. 26 af klokkerne (Ais¹, c²-c⁴) er tilsluttet Thubalka Apollo II klokkespilsautomatik.¹⁷⁰ Klokkespillet er ophængt i tårnets øverste stokværk.

Fig. 71. Klokkespil, 1987, udvidet flere gange til i alt 48 klokker, støbt hos Eijsbouts, Holland (s. 1710). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Carillon, 1987, expanded several times to a total of 48 bells, cast at Eijsbouts, Holland.*

Fig. 72. Mindetavle, 1779, over Albert Friis (†1779) (s. 1711). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – Memorial tablet, 1779, to Albert Friis (†1779).

GRAVMINDER

Mindetavle, (fig. 72), 1779, over Albret (Albert) Fris (Friis), †26. aug. 1779, 85 år gammel.

Tavle i profileret ramme, 70×54 cm (lysmål 52×38 cm). Rammen er malet med rødt og to grønne nuancer, mens indskriften står med forgyldt fraktur og skriveskrift på sort bund: »Hielp/ Herrens Huus/ det er ey Forlis det

Troer/ enhver Som Skoner Med/ en Skærv Her og Hialp/ Albret Fris Hannem Gud/ igien Belønner. Anno 1737/ Døde den 26de Augusti/ Anno 1779. Hans Alders/ 85 Ar«. Indskriften indrammes af to grene med grønne blade og røde bær, der forneden er bundet sammen med en violet sløjfe.

Fig. 73. Kirken og kirkegården set fra vest o. 1900 med karakteristiske (rygvendte) kirkegårdsmonumenter af træ i forgrunden (jf. s. 1723). Foto i Marstal Søfartsmuseum. – *The church and churchyard seen from the west c. 1900 with characteristic (backward-facing) churchyard monuments of wood in the foreground.*

Fig. 74. Kirkegårdens vestlige del med lapidarium og tidligere ligkappel (s. 1652). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Western part of the churchyard, with lapidarium and former mortuary chapel.*

Tavlen blev udført på begæring af Albert Friis, men bekostet af kirken, der i oktober 1779 betalte I. G. Lindener i Kiel for »Eine Tafel Gemahlet mit Goldene Schriftt«. ¹⁶ Tavlen blev efterfølgende ophængt i kirken. ¹⁷¹ På sydvæggen øst for døren til det oprindelige våbenhus.

Begravelser i kirken. Der er ikke kendskab til murede begravelser, men enkelte *jordfæstebegravelser* omtales i regnskaberne. Prisen for en grav i kirken var 4 rdlr.: 1) 1766, kontrollør Roiker. ⁵⁸ 2) 1768, Hans Nagel; enken betalte samtidig for plads til sig selv. ¹⁷² 3) 1768/70, Claus Boyes søn. ⁶⁷ 4) 1787, sognepræst Jacob Hornemann, der blev nedsat foran alteret; 1862 var graven sunket og blev fyldt op. ¹⁷³ 5–6) I maj 1790, toldforvalter Schiøtt, 'i kirkens gulv', i december hans hustru. ¹⁶ 7–8) 1791–93 nævnes nedsættelse af to unavngivne. ¹⁶ 9) 1803 blev kirkeværge Rasmus Rasmussen begravet nord for prædikestolen. Graven blev 1862 fyldt op og gulvet sat i stand. ¹⁵

KIRKEGÅRDSMONUMENTER

På den tidligere kirkegård omkring kirken findes endnu omkring 110 monumenter, fortrinsvis fra 1800-tallets anden halvdel.

Kirkegårdsmonumenter af sten. 1) (Fig. 75), o. 1751, over Mette Cathrina Hermansen, 26 år gammel (†1751), hendes ægtemand Albert Hermansen, og hans anden hustru Ellen Cathr[ine] [He]rmands[en] (jf. alterstager s. 1683, kirkeskib nr. 1). ¹⁷⁴

Liggesten af grå kalksten, 178×120 cm. Indskriften med fordybede versaler er næsten helt udvisket. Stenen har omløbende ramme med spor af indskrift, afbrudt af liljelignende hjørneornamenter. Skriftfeltet har foroven en fladbuget ramme med indskrift i form af et skriftsted (Joh. 5,25), mens underkanten er svejftet. Over feltet er en krone, flankeret af småengle med basuner, og under skriftfeltet er en relieffremstilling af Vandringen til Emmaus: Kristus og de to disciple ses

Fig. 75. Kirkegårdsmonument nr. 1, o. 1751, over Mette Cathrina Hermandsen (†1751), hendes ægtemand Albert Hermandsen, og hans anden hustru Ellen Cathrine Hermandsen (s. 1713). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Churchyard monument no. 1, c. 1751, to Mette Cathrina Hermandsen (†1751), her husband Albert Hermandsen, and his second wife Ellen Cathrine Hermandsen.*

stående omgivet af palmer, i højre side endvidere forkrænkelighedssymboler i form af kranium og timeglas. Nederst indskrift: »Det stunder til aften og dagen rinder ud« (Luk. 24,29). Stenen ligger i kirkegårdens sydøsthjørne.

2) (Fig. 76), 1700-tallets slutning, over ukendt. Liggsten af lys grå kalksten, 184×93 cm; indskriften er helt udvisket. Inden for en profileret ramme er et højovalt skriffelt med smalle sidepartier. Øverst er en guirlande af blomster og blade, op-hængt i ringe, og nederst et kranium på krydslagte knogler, flankeret af blomsterstængler med fligede blade. Stenen ligger ved kirkens sydmur.

3) (Fig. 77), o. 1819, over Bernhard Matth(ias) Wedel, »Udi 30 Aar var han Religionslærer«, først residerende kapellan i Ærøskøbing i 10 år, så sog-

nepræst i Marstal i 20 år, *3. okt. 1759, †1. dec. 1819, 60 år og 2 måneder gammel.

Monument af rød kalksten med ortoceratit-ter, 104×55 cm; revnet på tværs og over øverste højre hjørne. Indskrift med fordybet kursiv. Stenen er udsmykket med en relieffremstilling af en gesimsstele med tandsnit og kronet af en urne, hvorfra hænger guirlander af laurbærblade. På stelens forside er et højovalt skriffelt, indrammet af perlestav, og over og under indskriften ses en firebladet roset. Stenen er indmuret i en lille tegltækket portal ved kirkens sydmur.

Fig. 76. Kirkegårdsmonument nr. 2, 1700-tallets slutning (s. 1714). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Churchyard monument no. 2, end of 1700s.*

Fig. 77. Kirkegårdsmonument nr. 3, o. 1819, over sognepræst Bernhard Matthias Wedel (†1819) (s. 1714). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – Churchyard monument no. 3, c. 1819, to incumbent Bernhard Matthias Wedel (†1819).

Fig. 78. Kirkegårdsmonument nr. 4, o. 1838, over skipper og dannebrogsmænd Rasmus Jepsen (†1838) (s. 1716). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Churchyard monument no. 4, c. 1838, to the sea captain and Knight of the Dannebrog Rasmus Jepsen (†1838).*

4) (Fig. 78), o. 1838, over Rasmus Jepsen, skipper og dannebrogsmænd, *14. jan. 1781, †13. april 1838.

Cippusstele af grå kunststen med tavle af hvidt marmor, 105×63 cm. Indskrift med fordybede versaler, udfyldt med sort. Monumentet, der krones af en volutgavl, har indfældet indskrifttavle med buede hjørneindsnævninger. Det står på kirkegårdens vestlige del.

5) (Fig. 79), o. 1850, over Herman Hansen Albertsen, *27. marts 1796, †22. juli 1850, og hustru Elisabeth Charlotte Amalia, »døbt Eriksen«, *6. aug. 1806, †18. sept. 1882.

Tavle af grå kunststen, 122×61 cm. Indskriften, med fordybede versaler og fraktur (afdødes nav-

Fig. 79-80. Kirkegårdsmonument. 79. Nr. 5, o. 1850, over Herman Hansen Albertsen (†1850) og hustru Elisabeth Charlotte Amalia (†1882) (s. 1716). 80. Nr. 6, o. 1851, over skipper og handelsmand Peter Hansen Kromann (†1851) (s. 1717). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Churchyard monuments. 79. No. 5, c. 1850, to Herman Hansen Albertsen (†1850) and his wife Elisabeth Charlotte Amalia (†1882). 80. No. 6, c. 1851, to the sea captain and trader Peter Hansen Kromann (†1851).*

Fig. 81. Kirkegårdsmonument nr. 7, o. 1853, over Cathrine Bøye (†1853) (s. 1717). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – Churchyard monument no. 7, c. 1853, to Cathrine Bøye (†1853).

ne), udfyldt med sort, afsluttes med et skriftsted (Sl. 49,16). Tavlen har forsænkede, skråt afskårne hjørnefelter med ornament, øverst tv. splitflag, th. Dannebrog, nederst tv. kompasrose, th. anker. Over indskriften er et fordybet kors, udfyldt med sort. Stenen står ved diget langs kirkegårdens sydside.

6) (Fig. 80), o. 1851, over Peter Hansen Kromann, skipper og handelsmand, *27. april 1800, †7. maj 1851.

Liggesten af grå kunststen med indfældet tavle og ornament af hvidt marmor, 106×61 cm. Indskriften, med fordybet kursiv og fraktur (afdødes navn), udfyldt med sort, afsluttes med et skriftsted (Sl. 64,11). Den profilerede sten har forskelligt

Fig. 82. Kirkegårdsmonument nr. 8, o. 1864, over skipper Hans Albert Hermansen (†1864) og hustru Ellen Chatrine Hermansen (†1869) (s. 1717). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – Churchyard monument no. 8, c. 1864, to the sea captain Hans Albert Hermansen (†1864) and his wife Ellen Chatrine Hermansen (†1869).

udformede hjørneornamenter. Øverst tv. ses et vinget timeglas over krydslugt nedadvendt fakkell og le, øverst th. et kors hvorover krydslugt anker og vedbendranke; nederst tv. en engel med en guirlande af laurbærblade, og nederst th. en palmegren. Den højeovale indskrifttavle er indrammet af to sammenbundne egegrene, og over tavlen ses et håndtryk. Stenen er anbragt oprejst ved diget langs kirkegårdens sydside.

7) (Fig. 81), o. 1853, over »den ædle Hustrue og Moder« Cathrine Bøye, *21. okt. 1803, †31. aug. 1853, »Barnlig Kjærlighed satte den trofaste Moder dette Minde«.

Tavle af hvidt marmor, 61×43 cm. Indskrift med fordybet skriveskrift og fraktur (afdødes navn), udfyldt med sort; efter personalia et skriftsted (Matt. 25,21). I lapidarium i kirkegårdens sydvestre del.

8) (Fig. 82), o. 1864, over Hans Albert Hermansen, skipper, *28. aug. 1797, †27. april 1864, og hustru Ellen Chatrine Hermansen, f. Kromann, *15. sept. 1798, †31. marts 1869.

Fig. 83. *Kirkegårdsmonument nr. 9, o. 1866, over Kirsten Knudsen (†1866) (s. 1718). I Marstal Søfartsmuseum. Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Churchyard monument no. 9, c. 1866, to Kirsten Knudsen (†1866).

Grotte af grå kunststen med tavle og kors af hvidt marmor, 164×70 cm. Indskrift med fordybede versaler, udfyldt med sort. Grotten og den tilhørende sokkel er prydet med vedbend i relief. I grottens forside er indfældet en fladbuet indskrifttavle, hvorover ses spor efter et tornament. Øverst er et nedfældet kors. I kirkegårdens sydøsthjørne sammen med nr. 1.

*9) (Fig. 83), o. 1866, over Kirsten Knudsen, f. Christensen, *2. febr. 1828 i Vindeballe, †8. dec. 1866 på Halmø.

Kors af støbejern, 99×72 cm; foden er afbrækket.¹⁷⁵ Indskrift med fordybede versaler. Gennembrudt arbejde med to snoede bladranker, der i de spidse, treflignede korsender har valmuekapsler. I korsskæringen er en indskrifttavle med personalia; på bagsiden et håndtryk og ordene »Fred med dit støv!«. Korset er sekundært bemalt med

grenværk i grøn, rød og rødviolet, indskriften står med hvidt på sort bund. I Marstal Søfartsmuseum (inv.nr. 21020c).

10) (Fig. 84), o. 1868, over Bøye Kromann, skipper, *29. maj 1810, †7. juni 1868, og hustru Anna C. Kromann, f. Jensen, *15. okt. 1816, †30. maj 1884.

Grotte af grå kunststen med tavle og kors af hvidt marmor, 175×87 cm. Indskrift med fordybet fraktur. Grotten og den tilhørende sokkel er overalt prydet med vedbend i relief. I begge sider er indfældet en tavle med indskrift, den ene med personalia, den anden med et vers:

Fig. 84. Kirkegårdsmonument nr. 10, o. 1868, over skipper Bøye Kromann (†1868) og hustru Anna C. Kromann (†1884) (s. 1718). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – Churchyard monument no. 10, c. 1868, to the sea captain Bøye Kromann (†1868) and his wife Anna C. Kromann (†1884).

Fig. 85. Kirkegårdsmonument nr. 11, o. 1873, over Bertine Gjertrudmine Bager (†1873) (s. 1719). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Churchyard monument no. 11, c. 1873, to Bertine Gjertrudmine Bager (†1873).*

»Stille Grav, du trygge Tilflugtshavn,
Bort Du fører os fra Livets Kummer:
Vi jo alle ile i din Favn
Gjennem Dig til Evighedens Sommer«.

Monumentet, der krones af et nedfældet kors, står på kirkegårdens nordvestlige del.

11) (Fig. 85), o. 1873, over Bertine Gjertrudmine Bager, f. Kromann, (†1873),¹⁷⁶ 33½ år gammel. Efter personalia et vers:

»Tilfredshed din løn var hernelen,
Herren har skænket dig freden.
Dit minde glemmes,
Ei du glemmes,
Til vi samles hist: Farvel«.

Grotte af grå kunststen med tavle og (†)ornament af hvidt marmor samt medaljon af biskuit, 120×70 cm. Indskrift med fordybede versaler, udfyldt med sort. Grotten og den tilhørende sokkel er prydet med olivengrene i relief. I grotten

forside er indfældet en fladbuet indskrifttavle, der foroven har et påsat ornament i form af et håndtryk. Over tavlen er en indfældet medaljon med motivet »Ungdom« eller »Sommer« fra Thorvaldsens reliefserie, Livets aldre og årets tider. Øverst et nedfældt (†)kors, hvoraf kun den nederste del er bevaret. Grotten står på kirkegårdens vestlige del.

12) (Fig. 86), o. 1873, over Christen Hansen, skipper, *29. april 1798, †13. okt. 1873, og hustru Johane(!) (Johanne) Chathrine Hansen, *21. juli 1802, †19. okt. 1879. Efter personalia et vers:

»Her hviler Christen Hansen
Til Ankers ved sin Kone
Han lætter ikke før
Han kommer for Guds Trone«.

Fig. 86. Kirkegårdsmonument nr. 12, o. 1873, over skipper Christen Hansen (†1873) og hustru Johanne Chathrine Hansen (†1879) (s. 1719). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Churchyard monument no. 12, c. 1873, to the sea captain Christen Hansen (†1873) and his wife Johanne Chathrine Hansen (†1879).*

Stele af grå kunststen med tavle og kors af hvidt marmor, 150×70 cm. Indskrift med fordybet fraktur, udfyldt med sort. Stelen og den tilhørende sokkel er udført med kvaderstruktur og prydet med vedbend i relief. I forsiden er indfældet en indskrifttavle med afskårne hjørner, og monumentet kronet af et nedfældet kors med et fordybet anker i korsskæringen. Stelen findes på kirkegårdens vestlige del.

13) (Jf. fig. 93), o. 1877, over R. E. Rasmussen, fra Halmø, *16. maj 1838, †27. nov. 1877, og hustru Johanne Rasmussen, f. Andersen, *25. aug. 1835, †26. april 1893.

Grotte af grå kunststen med tavle og ornamenter af hvidt marmor, 129×59 cm, indskrift med fordybede versaler. Grotten og den tilhørende sokkel er prydet med vedbend i relief. I forsiden er indfældet en fladbuet tavle med indskrift og derover et relief af et håndtryk. Øverst er et ned-

fældet kors, der i korsskæringen har en fordybet, ottetakket stjerne. I lapidarium på kirkegårdens sydvestlige del.

14) (Fig. 87), o. 1879, over Hans Clausen Christensen, *13. dec. 1816, †4. aug. 1879, og hustru Maren Christensen, f. Olsen, *2. nov. 1820, †18. aug. 1888.

Brudt søjle af hvidt marmor på tilsvarende postament hvorpå indskrift med fordybede versaler. Over søjlen hænger en krans af egeløv. Gravstedet på kirkegårdens nordvestlige del indhegnes af et samtidigt *gitter* af sortmalet støbejern.

15) (Fig. 88), o. 1882, over Christen Larsen Christensen »af Midtmarken«, *6. juli 1836, †7. okt. 1882. Indskriften afsluttes med et skriftsted (Visd. 3,9).

Lille stele af hvidt marmor, 73×32,5 cm, indskrift med fordybede versaler og fraktur (afdødes navn). Stelen, med tagformet afslutning, har over

Fig. 87. Kirkegårdsmonument nr. 14, o. 1879, over Hans Clausen Christensen (†1879) og hustru Maren Christensen (†1888) (s. 1720). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – Churchyard monument no. 14, c. 1879, to Hans Clausen Christensen (†1879) and his wife Maren Christensen (†1888).

Fig. 88. Kirtegårdsmonument nr. 15, o. 1882, over Christen Larsen Christensen (†1882) (s. 1720). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Churchyard monument no. 15, c. 1882, to Christen Larsen Christensen (†1882).*

indskriften et forsænket felt med tre relieffer: en korsprydet stele, en skål med valmuer og vedbend samt en cypreslignende busk. Øverst spor efter en \dagger topprydelse. Stenen står ved diget langs kirtegårdens sydside.

16) (Jf. fig. 92), o. 1883, over Christen Hansen, skipper, *14. april 1832, †27. febr. 1883.

Grotte af grå kunststen med tavle af hvidt marmor og medaljon af biskuit, 97×58 cm. Indskrift med fordybde versaler og fraktur (afdødes navn), udfyldt med sort. Grotten og den tilhørende sokkel er smykket med egeløv i relief. I forsiden er en indfældet, fladbuget tavle med indskrift samt et fordybet anker. Over tavlen er en medaljon med motivet »Alderdom« eller »Vinter« fra Thorvaldsens reliefserie, Livets aldre og årets tider, og øverst er spor efter en nedfældet \dagger topprydelse. I lapidarium på kirtegårdens sydvestlige del.

17) (Fig. 89), o. 1887, over H. R. Rosenbek, skipper fra Kraghø, *12. okt. 1825, †1. sept. 1887, og hustru Kirsten Rosenbek, f. Klausen, *27. nov. 1826, †28. aug. 1911.

Grotte af grå kunststen med tavle og ornament af hvidt marmor, 107×62 cm. Indskrift med fordybde versaler og fraktur (afdødes navne). I grottens forside er en oval, indfældet indskriftstavle indfattet i en krans af egeløv, der er bundet med et bredt bånd forneden; grotten og den tilhørende sokkel er i øvrigt dekoreret med vedbend. Over tavlen er et indfældet ornament i form af et håndtryk, og øverst er spor af et \dagger kors, nedfældet i en egebladskrans. På kirtegårdens sydøstlige del.

18) (Jf. fig. 93), o. 1890, over Rasmus Rasmussen »fra Bondebyen«, gårdmand, *1. aug. 1816, †20. okt. 1890, og hustru Marie R. Rasmussen, f. Hansen, *14. maj 1825, †11. nov. 1897, samt plejedatter Jensine R. Rasmussen, *15. nov. 1878, †7. marts 1891.

Fig. 89. Kirtegårdsmonument nr. 17, o. 1887, over skipper H. R. Rosenbek (†1887) og hustru Kirsten Rosenbek (†1911) (s. 1721). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Churchyard monument no. 17, c. 1887, to the sea captain H. R. Rosenbek (†1887) and his wife Kirsten Rosenbek (†1911).*

Fig. 90. Kirkegårdsmonument nr. 20, o. 1893, over Ellen Katrine Rasmussen (†1893) (s. 1722). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Churchyard monument no. 19, c. 1893, to Ellen Katrine Rasmussen (†1893).*

Stele af hvidt marmor, 132×61 cm, indskrift med fordybede versaler og fraktur (afdødes navne). Stelen, der hviler på en profileret sokkel i to afsæt, har tagformet afslutning foroven. Over indskriften er et forsænket, tværovalt felt med relief af et håndtryk. I lapidarium på kirkegårdens sydvestlige del.

19) (Jf. fig. 92), o. 1892, over Christen Jørgensen Bøye, skipper, *12. marts 1827, †30. april 1892, hans første hustru Anne Marie Sophie Frederikke Bøye, f. Kromann, *15. juli 1834, †1. aug. 1864, og hans anden hustru Cathrine M. Bøye, f. Christensen, *23. okt. 1835, †4. jan. 1903.

Stele af hvidt marmor, 153×51 cm, indskrift med fordybede versaler og fraktur (afdødes navne). Stelen hviler på en sokkel med hulkelprofil, der i forsiden har et forsænket, cirkulært felt med relief af et anker. Over indskriften, hvis sidste to linjer er anbragt under det egentlige skriffelt, er et forsænket felt med reliefudsmykning i form af et håndtryk, indrammet af to sammenbundne

grene af laurbær og egeløv, og derover en stjerne. Stelen krones af et latinsk kors med en fordybet stjerne i korskæringen. I lapidarium på kirkegårdens sydvestlige del.

20) (Fig. 90), o. 1893, over Ellen Katrine Rasmussen, f. Nymann, fra Kraghæs (†1893).¹⁷⁷

Tavle af hvidt marmor, 74×59 cm, revnet foroven. Indskrift med fordybede versaler og fraktur (afdødes navn), udfyldt med sort. Tavlen har afrundede hjørner og indrammes af en smal bort med bladformede udvidelser ved siderne og blomster foroven. Det ovale skriffelt kantes forneden af egeløv i relief, foroven af vedbend. I lapidarium på kirkegårdens sydvestlige del.

21) (Jf. fig. 93), o. 1894, over Peter Andersen Grube, *12. okt. 1842, †23. april 1894.

Grotte af rødlig kunststen med tavle af hvidt marmor og medaljon af biskuit, 94×63 cm. Indskrift med fordybede versaler, udfyldt med sort.

Fig. 91. Kirkegårdsmonument nr. 22, o. 1894, over Albert Christian Kromann (†1894) og hustru Johanne Christine Kromann (†1865) (s. 1723). Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Churchyard monument no. 21, c. 1894, to Albert Christian Kromann (†1894) and his wife Johanne Christine Kromann (†1865).*

Fig. 92. Kirkegårdsmonumenter af sten (nr. 19 og 16) og træ (nr. 10, 5, 2 og 1) i lapidariet. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – *Churchyard monuments of stone (nos. 19 and 16) and wood (nos. 10, 5, 2 and 1) in the lapidarium.*

I grottens forside er indfældet en fladbuet indskrifttavle hvorover en medaljon med motiv af Thorvaldsens »Natten«. Øverst spor efter en nedfældet \dagger topprydelse. I lapidarium på kirkegårdens sydvestlige del.

22) (Fig. 91), o. 1894, over Albert Christian Kromann, *30. okt. 1810, †28. nov. 1894, og hustru Johanne Christine Kromann, *19. sept. 1821, †6. sept. 1865.

Grotte af grå kunststen med tavle af hvidt marmor, 107×87 cm, indskrift med fordybet fraktur. Grotten og den tilhørende sokkel har overalt dekoration af vedbend i relief. I for- og bagsiden er indfældet indskrifttavler, i forsiden med personalia, i bagsiden med et vers:

»Her ender Livets Fryd og Smerte
Og lukkes mangt et ædelt Hjerte;
Men Aanden vil ved Jesu Christ
Fremstaae igien forklaret hist«.

Øverst er spor efter en nedfældet \dagger topprydelse. Grotten står på kirkegårdens nordøstlige del.

Kirkegårdsmonumenter af træ. I lapidariet på kirkegårdens sydvestlige del findes seks karakteristiske monumenter af træ, der alle må stamme fra 1800-tallets anden halvdel eller begyndelsen af 1900-tallet, og som tidligere prægede kirkegården i stort tal (jf. fig. 73).¹⁷⁸ Fem monumenter af samme type er 1937 afgivet til Odense Bys Museer, og yderligere et findes i Marstal Søfartsmuseum.

1) (Jf. fig. 92), over Katrine Rasmussen. Gravstok, 121 cm lang, afsluttet af en drejet knop. Hvidmalet med indskrift med sort skriveskrift.

2) (Jf. fig. 92), over R. N. Rasmussen. Gravstok, 154 cm lang, svarende til nr. 1, dog er knoppen forgyldt.

*3) Over »Lille Laurits«. Gravstok, 135 cm lang, svarende til nr. 2. I Marstal Søfartsmuseum (inv.nr. 35270).

*4) Over Karoline Rasmussen. Gravstok, 162 cm høj, svarende til nr. 2. I Odense Bys Museer (inv.nr. KMO/1937/319).

5) (Jf. fig. 92), over Katrine Schmidt. Kors, 119×54 cm, afsluttet med drejede knopper. Hvidmalet med indskrift med sort skriveskrift, anført på den vandrette korsarm.

*6) Over ukendt. Kors, 85×46,5 cm, hvidmalet, afsluttet med drejede knopper. Den vandrette korsarm udgøres af en flad plade, hvor navnet har været malet. I Odense Bys Museer (inv.nr. KMO/1937/320).

7) (Jf. fig. 93), over Anna Marie Nielsen fra Midtmarken. Kors, 109×56 cm, afsluttet med drejede knopper og med en tværoval indskriftplade i korsskæringen. Hvidmalet med indskrift med sort skriveskrift.

*8) Over Anna Rosenbeck. Kors, 163×58 cm, svarende til nr. 7. I Odense Bys Museer (inv.nr. KMO/1937/322).

*9) Over ukendt. Kors med rester af hvid maling, 120×48 cm, kronet af en drejet knop. I kors-

skæringen er påsat en oval plade, hvorpå navnet har været malet. I Odense Bys Museer (inv.nr. KMO/1937/321).

10) (Jf. fig. 92), over J. C. Rasmussen og Anna Sofie Rasmussen. Kors, 126×76 cm, afsluttet med drejede knopper og med en tværrrektangulær, profileret indskriftplade med hjørneindsnit i korsskæringen. Hvidmalet med indskrift med sort skriveskrift.

11) (Jf. fig. 93), over Kirsten Hansen, *23. sept. 1861, †11. april 1892. Gravmæle af træ, 120×49, bestående af en firkantet stok, som bærer en udsvævet, vaseformet plade med en tværoval tavle hvorpå indskriften er anført med sort skriveskrift.

*12) Over ukendt. Gravminde af egetræ, 138 cm højt, bestående af en firkantet stok, som bærer en oval indskriftplade i en vase- eller krukkeformet indramning (48×40 cm). I Odense Bys Museer (inv.nr. KMO/1937/323).

Fig. 93. Kirkegårdsmonumenter af sten (nr. 13, 18 og 21) og træ (11 og 7) i lapidariet. Foto Arnold Mikkelsen 2017. – Churchyard monuments of stone (nos. 13, 18 and 20) and wood (nos. 11 and 7) in the lapidarium.

KILDER OG HENVISNINGER

Jf. fortegnelse over arkivalier vedr. kirkerne i Svendborg Amt i almindelighed s. 59-60 og forkortelser vedr. Svendborg Amt s. 61-64.

ARKIVALIER

RIGSARKIVET (RA). *Danske Kancelli*. D25-1 og 25-2 og D25-21. Koncepter og indlæg til fynske og smålandske tegnelse 1699-1703 og 1736 (RA). *DaKanc.* Koncepter og indlæg). – 1. depart. H18-1286. Brevsager 1843. *Tyske Kancelli, Slesvig-holsten-lauenburgske Kancelli*. D167. Als og Ærø bispedømme: Sager vedr. de enkelte sognekald på Ærø 1736-1849. *Filmsamlingen*. D-samlingen nr. 156.

LANDSARKIVET FOR FYN (LAFyn). *Fyns Biskop: Ærø Provstis breve 1584-1740 (Bispeark. Ærø Provstis breve)*. *Biskoppen over Als og Ærø: Indkomne breve 1819-64 (Biskop Als og Ærø. Indk. breve)*. *Fyns Stiftsøvrighedsarkiv: Ærø kirkers regnskaber 1741-1857 (pk. 331-37) (Stiftsøvr.ark. Rgsk.)*. Ærø kirkeinspektorat: Marstal kirkeregnskaber 1742-1823 (pk. 33, 38-39) (*Kirkeinsp.ark. Rgsk.*). – Samtlige kirkers regnskaber 1823-1947 (pk. 45-57) (*Kirkeinsp.ark. Samtl. rgsk.*). – Bilag til samtlige kirkers regnskaber 1798-1947 (pk. 58-66) (*Kirkeinsp.ark. Bilag*). – Forordninger o.l. 1686-1908 (pk. 21) (*Kirkeinsp.ark. Forordn.*). – Synsforretninger over kirker og skoler 1806-1946 (pk. 22) (*Kirkeinsp.ark. Syn*). – Kontrakter, licitationer, overslag m.m. 1770-1937 (pk. 23) (*Kirkeinsp.ark. Kontrakter m.m.*). – Vedr. større arbejder på kirkerne 1845-1942 (pk. 24 og 26) (*Kirkeinsp.ark. Større arb.*). – Adkomster, leje- og forpagtningskontrakter 1755-1887 (pk. 83, heri inventarielister) (*Kirkeinsp.ark. Adkomster m.m.*). – Emneordnede sager 1755-1941 (pk. 86) (*Kirkeinsp.ark. Emneordn. sager*). *Ærø Provsti: Synsprotokol 1868-1921 (pk. 37) (Provstiark. Synsprot.)*. *Ærø Provstiudvalg: Synsprotokol for kirkerne i Ærø Herreds Provsti 1922-79 (pk. 70) (Provstiudv. Synsprot.)*. *Marstal Sogn: Kirke-regnskab 1802-18 (pk. 11) (Sogneark. Rgsk.)*. – Diverse sager 1771-1993 (pk. 14) (*Sogneark. Div. sager*). *Marstal menighedsråd: Mødereferat ang. gl. kirkegårds bevarelse 1968 (pk. 13) (Menighedsrådsark. Møderref.)*. *Ærø Stad- og Landret: Dokumenter vedr. Marstal kirkegård 1817-61 (pk. 704) (Stad- og Landret. Dok. vedr. kirkegård)*. *Den kgl. bygningsinspektør: Bilag vedr. kirker på Fyn*

nr. 50 (*Den kgl. bygningsinspektør: Bilag vedr. kirker*). – Sager vedr. kirkebygninger på Fyn 1896-1925.

KIRKENS ARKIV. Synsprotokol 1868 ff. (Kirkens Arkiv. Synsprot.).

MARSTAL EGNSARKIV. *Eschens 'dagbog' afskrevet nogenlunde bogstavret efter originalen samt nogle senere givne oplysninger (Eschen)*.

NATIONALMUSEET (NM). *Notebøger: Henry Petersen VII, 71-74 (udateret, o. 1884) (bygning, inventar, mindetavle)*. *Indberetninger mv.: Henry Petersen (usigneret og udateret, o. 1884) (bygning, inventar, mindetavle)*. – Mogens Larsen 1968 (altermalerier, prædikestol og pulpiturer).

TEGNINGER

LANDSARKIVET FOR FYN (LAFyn). Forslag til kirken (plan og opstalt) ved Hans Jensen Trap 1736. – Tværsnit af kirke og tagrytter med forslag til tømmerkonstruktion 1736, sandsynligvis tegnet af Erik Andersen Lillie. – Forslag til ligkapel ved P. Hansen, Ærøskøbing, o. 1873. – Forslag til ny tagkonstruktion 1913, nyindretning af våbenhus 1915 og bænke til orgelpulpitur 1916 ved Niels Jacobsen. – Forslag til to aldrig udførte glasmalerier ved VBJ, 1928.

KIRKENS ARKIV. Forslag til nyt tårn ved Niels Jacobsen 1919. – To forslag (snit og opstalter) til udformningen af spiret over det nye tårn ved samme 1919.

NATIONALMUSEET (NM). Opmålingssæt af kirken (tryk af planer, opstalter og snit), målt og tegnet af Niels Jacobsen 1910. – Tryk af forslag til nyt orgel ved arkitekterne Lehn Petersen 1971. – Opstillingsplan for klokkespil ved Thubalka 1987.

LITTERATUR

C. T. Høy, *Træk af Marstals Historie i Skildringer og Billeder*, Nyborg 1913 (*Høy 1913*). – Erik Kroman, »Marstal«, *Danmark før og nu*, I, 1956, 391-96. – Anders Hauge, *Marstal kirke på Ærø*, Ringe 1988 (*Hauge 1988*).

Historisk indledning og beskrivelse af kirkens omgivelser og bygning ved Niels Jørgen Poulsen. Beskrivelse af inventar og gravminder ved Rikke Ilsted Kristiansen med bidrag af Niels Jørgen Poulsen (pulpiturer) og Ole Beuchert Olesen (orgler, klokkespil). Arkivalielæsning ved Marie Louise Blyme, Rasmus Christensen og Bjørn Westerbeek Dahl m.fl. Oversættelse til engelsk ved James Manley. Korrekturlæsning ved Anne Frovin. Teknisk og grafisk tilrettelæggelse ved Mogens Vedsø. Redaktionen afsluttet marts 2017.

NOTER

¹ Hauge 1988 10-13.

² Høy 1913; Erik Kroman, »Marstal«, *Danmark før og nu* I, 1956, 391-96. Om Ærø's almindelige historie se s. 1527.

³ RA. *DaKanc.* D24-1. Fynske og smålandske tegnelser 1699-1707; D25-1 og D25-2. Koncepter og indlæg 1699-1707; Hauge 1988 23-25.

⁴ RA. *DaKanc.* D25-21. Koncepter og indlæg 1736.

⁵ RA. *DaKanc.* D25-21. Koncepter og indlæg 1736; *Tyske Kancelli, Slesvig-holsten-lauenburgske Kancelli.* D167. Als og Ærø bispedømme: Sager vedr. de enkelte sognekald på Ærø 1736-1849.

⁶ RA. *DaKanc.* D24-6. Fynske og smålandske tegnelser 1736-40.

⁷ Filialkirke og kirkegård vil blive beskrevet under Marstal landsogn sammen med øens øvrige landsbykirker.

⁸ LAFyn. *Stad- og Landret.* Dok. vedr. kirkegård.

⁹ NM. C. T. Engelstoft, *Kirkerne i Fyns Stift*, 170-71.

¹⁰ Ejendommen i Kirkestræde blev erhvervet ved mageskifte fra skipper Albert Hermansen 1820; Høy 1913 79.

¹¹ Hauge 1988 35-39.

¹² LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Større arb.

¹³ LAFyn. *Provstiark.* Synsprot.

¹⁴ LAFyn. *Provstiudv.* Synsprot.

¹⁵ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Samtl. rgsk.

¹⁶ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

¹⁷ Om kirkegårdenes historie i almindelighed, se Niels Jørgen Poulsen, »De græsklædte grave. Landsbykirkegården fra grønning til haveanlæg«, *NMArb* 2003, 49-65.

¹⁸ LAFyn. *Biskop Als og Ærø.* Indk. breve.

¹⁹ Reglementet var 1844 konfirmeret af kongen. RA. *DaKanc.* 1. depart. H44-41. Journal 1844.

²⁰ Høy 1913 76-78; Hauge 1988 35-39.

²¹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Bilag.

²² LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Emneordn. sager.

²³ Landboerne i Ommel og Kraghøns klagede 1846 over det nye forstanderskabs behandling af træerne på kirkegården. Menigheden havde tidligere haft stort udbytte af træerne og deres afgrøder, men forstanderen havde ladet dem fælde. Andre træer havde han solgt på roden uden at informere herom. LAFyn. *Biskop Als og Ærø.* Indk. breve.

²⁴ LAFyn. *Provstiark.* Synsprot. Døren betegnedes 1739 som den 'lille kirkedør', 1790 som 'sakristidøren', jf. LAFyn. *Bispeark.* Ærø Provstis breve; *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

²⁵ LAFyn. *Bispeark.* Ærø Provstis breve.

²⁶ Sammenholdt med grundplanen, svarer de 17 alen til kirkens udvendige bredde, og de 40 alen omtrent til den indvendige længde. Bygningen, der rejstes, er indvendig lidt længere.

²⁷ RA. *Tyske Kancelli, Slesvig-holsten-lauenburgske Kancelli.* D167. Als og Ærø bispedømme: Sager vedr. de enkelte sognekald på Ærø 1736-1849.

²⁸ De fire var to bønder fra hhv. Marstal og Ommel og to skippere, Erik Albertsen og Christian Carl Eschen.

²⁹ Marstal Egnarkiv. *Eschen* 17; Høy 1913 61 f.

³⁰ LAFyn. *Bispeark.* Ærø Provstis breve. Regnskabet bærer betegnelsen 'Beregning på de til den nye udi Marstal opbygte kirkes anvendte og forbrugte materialer samt arbejds løn og bekostning'. Det er opdelt efter de forskellige håndværk og kan suppleres med Eschens eget løbende regnskab for året 1737, der findes i afskrift i Marstal Egnarkiv. *Eschen* 18-23 og er desuden gengivet i Høy 1913 62-64.

³¹ Teglværket i Holnis var oprettet 1710.

³² Albertsen og Eschen i brev til biskop Ramus 23. aug. 1737. Det kom senere til tvistigheder mellem tømrermester og tilsynsmænd, idet de anklagede ham for at have brugt spån af gammelt råddent træ. LAFyn. *Bispeark.* Ærø Provstis breve.

³³ Smeden i Rise, Claus Pedersen, fremlagde 28. dec. 1737 en regning på bl.a. (fire) ankre, 'der er udformet som et årstal', og en 'kongens krone'; LAFyn. *Bispeark.* Ærø Provstis breve. Christian VI's spejlmønogram flyttedes 1920 til kirkens sydside, hvorunder der er anbragt et nyt årstal i jern, »1738«, vel fordi kirken først blev indviet det år.

³⁴ Marstal Egnarkiv. *Eschen* 26-27; Høy 1913 64 f.

³⁵ KB. *Kallske Saml.* 4°.

³⁶ Johan Arndt Dyssel, *Forsøg til en Indenlands Reise*, Kbh. 1774, 101.

³⁷ <https://www.geni.com/people/Hans-Jensen-Trap/5113381492250033535> besøgt marts 2017.

³⁸ Hans virke kan følges rundt på kirkerne i Maribo Amt 1723-55 (*DK Maribo*, personregister).

³⁹ Kongelige bestallinger af 7. febr. 1737 og 2. juni 1747, jf. http://www.ddd.dda.dk/nygaard/visning_billed.asp?id=388543&sort=e, besøgt marts 2017. Hans Jensen Trap meddelte 16. jan. 1737, at han var beskæftiget med en pille og et hvælv i ↑Nykøbing Slotskirke, og at han derfor først 5-6 uger senere ville kunne komme til Marstal. LAFyn. *Bispeark.* Ærø Provstis breve.

⁴⁰ Trinitatis Kirke i København, indviet 1656, har spidsbuede vinduer med jernsprosser.

⁴¹ Jf. Hans Andresens dagbogsnotater i LAFyn. *Sogneark.* Div. sager.

- ⁴² LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Et dokument er underskrevet af håndværkerne Rasmus Christensen, Albert Clausen og Christen Christensen, de to kirkeværgere, Rasmus Eriksen og Rasmus Christensen, samt sognepræst Jacob Hornemann.
- ⁴³ Jf. Karen Margrethe Fabricius, *Et lidet kapel. Søby kirke på Ærø*, 1996, 30.
- ⁴⁴ Per Lidell, »Marstal kirketårn 1920-70«, *Ærøboen* 1-2, 1971.
- ⁴⁵ I København havde arkitekt Thorvald Jørgensen 1904-05 valgt et firesidet løgspir over Frihavnskirken, mens Johs. Magdahl Nielsen 1912-14 satte et traditionelt, oktagonalt lanternespir over tårnet på Simeons Kirke.
- ⁴⁶ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Forordn.
- ⁴⁷ Jf. Lidell (note 44). Bønskrivelsen kan være formuleret af sognepræst A. Bülow.
- ⁴⁸ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Større arb.; *Menighedsrådsark.* Møderef.
- ⁴⁹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Syn.
- ⁵⁰ *Engelstoft* (note 9) noterede 1865, at de store vinduer var 'uden bue over'.
- ⁵¹ I murværket omkring vinduerne ses ingen spor af mulige spidsbuede åbninger.
- ⁵² Udbudsmateriale til licitation 1920. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Større arb.
- ⁵³ *Hauge 1988* 45.
- ⁵⁴ Kirkens arkiv. Synsprot.
- ⁵⁵ Brev i Havsteen-Mikkelsens Tegnestue, Ærøskøbing, fra Alan Havsteen-Mikkelsen til menighedsrådet 3. jan. 1973. Jf. også *Hauge 1988* 41.
- ⁵⁶ I november samme år indgik Henning Frederik la Croix kontrakt om malerarbejde i Ærøskøbing Kirke i samarbejde med den lokale maler Bohn Johansen (jf. s. 1552). Sidstnævnte klagede det følgende år over, at han to gange havde afgivet tilbud på malerarbejde i Marstal Kirke til en så lav pris, at ingen kunne underbyde ham, uden dog at have fået opgaven. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.
- ⁵⁷ For arbejdet skulle la Croix have 55 rdlr. Materialerne, som kirken skulle sørge for, omfattede bl.a. 24 'bøger guldsfum' (uægte bladguld), linolie, terpentinoxidolie, 'bleghvidt' (blyhvidt), cinnoberrødt, brunrødt og 'engelsk jord' (engelskrødt, dvs. jernoxydrødt), berlinerblåt, florentinerlak, kobberrog (sort/tørrelse), sølverglød (gul/tørrelse), »zit gelb« (citrongul), umbra (brun), auripigment (gul), metalguld, konrøg (sort) og okker, som indkøbtes via købmænd i Marstal og Ærøskøbing. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Jf. også Karin Vestergaard Kristiansen, *Dansk kirkeinventars farvehistorie. En kronologisk og kontekstuel undersøgelse med Nationalmuseets Antikvarisk-Topografiske Arkiv som indsamlingskilde* (ph.d.-afhandling), 2014, 239 ff.
- ⁵⁸ LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.
- ⁵⁹ *Hauge 1988* 40; LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Samtl. rgsk.
- ⁶⁰ En mikrofilm af Eschens optegnelser findes i RA. *Filmsamlingen*. D-samlingen nr. 156. Endvidere findes en afskrift i Marstal Egnarkiv (*Eschen*), ligesom dele af optegnelserne er trykt i *Høy 1913* 62 ff. Det er uvist, hvor originalmanuskriptet findes.
- ⁶¹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. 1742-1822; Samtl. rgsk. 1823-1947; bilag 1798-1947; *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. 1741-1857.
- ⁶² NM. Indb. ved Henry Petersen o. 1884.
- ⁶³ LAFyn. *Bispeark.* Ærø Provstis breve. Ved synet over kirken i september 1738 var Jørgen Nielsen til stede og betegnedes sammen med murermester Hans Jensen Trap og tomrermester Erik Andersen Lillie som dem, 'der alle tre havde bygget kirken'.
- ⁶⁴ I det afsluttende regnskab dateret 15. sept. 1738 over anvendte materialer omtales træ til 'døre, skabe, »Skievesteen«, rækværk, skrifte- og bogstolene og alle de andre (stole), både lukkede og åbne, og knæfaldet for alteret'; alt formentlig udført af Jørgen Nielsen og hans medhjælpere. LAFyn. *Bispeark.* Ærø Provstis breve.
- ⁶⁵ J. R. Hübertz, *Beskrivelse over Ærø. Et historisk, topografisk Forsøg*, Kbh. 1834, 191.
- ⁶⁶ Marstal Egnarkiv. *Eschen* 25; *Høy 1913* 67.
- ⁶⁷ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.
- ⁶⁸ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Kontrakter m.m.; *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.
- ⁶⁹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Adkomster m.m.
- ⁷⁰ LAFyn. *Bispeark.* Ærø Provstis breve; *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; Marstal Egnarkiv. *Eschen* 21; *Høy 1913* 63.
- ⁷¹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Samtl. rgsk.; Bilag.
- ⁷² LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Adkomster m.m.; *Provstiark.* Synsprot.
- ⁷³ RA. *DaKanc.* 1. depart. H18-1286. Brevsager 1843 (nr. 3032); LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Samtl. rgsk.; Bilag.
- ⁷⁴ *Høy 1913* 73, ifølge hvem ikke alle menighedens medlemmer havde lige let ved at forson sig med dette. Jf. også *Hauge 1988* 41, og Karsten Hermansen, ... *saa maler jeg, hvad jeg har set. Jens Erik Carl Rasmussen (1841-1893)*, Marstal 2016, 195 ff.
- ⁷⁵ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Syn; *Provstiark.* Synsprot.
- ⁷⁶ Sidefelternes lærreder var oprindeligt gennemløbende med en total højde på 355 cm. NM. Indb. ved Mogens Larsen 1968.
- ⁷⁷ LAFyn. *Provstiark.* Synsprot. J. E. C. Rasmussen, der var født i Ærøskøbing, var flyttet til Marstal fra København året før. Han malede desuden altertavler til kirkerne på Strynø (1881, Sunds Hrd.) og Anholt (1889, Randers Amt), jf. *Hermansen 2016* (note 74) 202 ff.
- ⁷⁸ *Høy 1913* 70.
- ⁷⁹ NM. Indb. ved Mogens Larsen 1968.
- ⁸⁰ Chr. Kiilsgaard, *Rudkøbing. Topografi og Bystyre II*, Rudkøbing 1955, 125, med henvisning til Rudkøbing magistrats kopibog for 1743.
- ⁸¹ Betegnelsen 'blomsnider' hentyder muligvis til en, der kan udføre intarsia, jf. *Kiilsgaard* (note 80) 127, dvs. en deкупор. Møbler, tilskrevet Jørgen Nielsen (eller hans søn og efterfølger) er afbildet i *samme* 126 (en

Fig. 94. Giverindskrift under bunden af altersættets disk (s. 1680). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Donor's inscription beneath the bottom of the paten of the Communion set.*

dragkiste), i Ole Haslund m.fl., *International Møbelhaandbog II*, Kbh. 1971, 219 (to dragkister), samt i Christian Waagepetersen, *Danske Møbler før 1848. Typerne i billeder*, Kbh. 1980 (dragkister og chatoller, fig. 474–75, 490, 526 og 536; se også s. 31 om Jørgen Nielsens og sønnens arbejder). Møblerne findes i Nationalmuseet, Frederiksborgmuseet og Langelands Museum.

⁸² *Fynsk kirkesølv* 146; Tove Kjærboe, »Kirkesølv et på Ærø«, *FyStbog* 1977, 65.

⁸³ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Samtl. rgsk.; *Provstiark.* Synsprot.

⁸⁴ LAFyn. *Provstiark.* Synsprot.; Kirkens arkiv. Synsprot.

⁸⁵ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Samtl. rgsk.; *Stiftsovr.ark.* Rgsk. Der indkøbtes på en gang seks alterkander, som blev fordelt til øens kirker (jf. s. 1562).

⁸⁶ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Samtl. rgsk.; Bilag; *Provstiark.* Synsprot.

⁸⁷ »Tanker Over De Tvende Nye Lystager Som til Marstalls Kirke blev foræret, og der opsat paa Alteret Søndagen d. 9de February 1783«; LAFyn. *Sogneark.* Div. Sager.

⁸⁸ Stagerne stammer efter sigende fra et buddhistisk tempel. Karsten Hermansen, *Den danske Darduse. Kinafareren Sophus Black 1882-1960*, Marstal 2015, 9, 114.

⁸⁹ *Hauge* 1988 42.

⁹⁰ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Adkomster m.m.; *Hauge* 1988 42.

⁹¹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Bilag; Høy 1913 74.

⁹² Antagelig er korstræet fornyet dette år. Jf. også *Hauge* 1988 42 med note 73.

⁹³ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Samtl. rgsk.; *Stiftsovr.ark.* Rgsk.

⁹⁴ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Samtl. rgsk.; Syn; *Stiftsovr.ark.* Rgsk.

⁹⁵ LAFyn. *Bispeark.* Indk. breve; *Kirkeinsp.ark.* Syn.

⁹⁶ LAFyn. *Bispeark.* Indk. breve; *Kirkeinsp.ark.* Samtl. rgsk.; Kontrakter m.m.; *Stiftsovr.ark.* Rgsk.

⁹⁷ De nærmeste paralleller findes i Hou (Langelands Nørre Hrd.) og Bregninge kirker (Ærø Hrd.).

⁹⁸ *Ærø Avis* 14. dec. 1935.

⁹⁹ Marstal Egnarkiv. *Eschen* 22; Høy 1913 63.

¹⁰⁰ Ifølge traditionen havde fadet – næppe troværdigt – oprindelig været benyttet ved dåb af uægte børn, jf. *Ærø Avis* 14. dec. 1935; *Hauge* 1988 43.

¹⁰¹ LAFyn. *Bispeark.* Ærø Provstis breve; *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; Marstal Egnarkiv. *Eschen* 22; Høy 1913 63.

¹⁰² LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Samtl. rgsk.; Adkomster m.m.; *Stiftsovr.ark.* Rgsk.

¹⁰³ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Bilag; *Provstiark.* Synsprot.

¹⁰⁴ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Bilag; Kirkens arkiv. Synsprot.

¹⁰⁵ Himlen omtales også 1865 af *Engelstoft* (note 9).

¹⁰⁶ Stafferingen var udført direkte på træet med grå farve, der dannede bund for forskellige marmoreringer. På kurvens fodliste var marmoreringen blågrøn, mens den på det øvrige rammeværk var udført med dodenkoprødt og hvidt; dog var det øverste profilerede cinnoberrødt. Frise- og postamentfelterne havde blå marmorering, og i sidstnævnte dannede to parallelle, hvide partier bund for en ikke nærmere beskrevet indskrift med kursiv med store og små bogstaver malet med gulgrøn farve med mørkebrune skyggevirkninger. Opgangspanelet havde blå marmorering på hvidgrå bund. Stafferingen var velbevaret undtagen

Fig. 95. Dåbsfad nr. 2, 1845 (s. 1688). Foto Arnold Mikkelsen 2016. – *Baptismal dish no. 2, 1845.*

på storfeletterne, der bar præg af 'hårdhændet ætsning'. NM. Indb. ved Mogens Larsen 1968.

¹⁰⁷ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Samtl. rgsk.; Kontrakter m.m.

¹⁰⁸ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Samtl. rgsk.; *Provstiark.* Synsprot.; NM. Indb. ved Mogens Larsen 1968.

¹⁰⁹ *Høy 1913* 70; NM. Indb. ved Mogens Larsen 1968.

¹¹⁰ *Æro Folkeblad* 28. juli 1938 (nr. 172).

¹¹¹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Samtl. rgsk.; NM. Indb. ved Mogens Larsen 1968.

¹¹² Kirkens arkiv. Synsprot.; *Hauge 1988* 44.

¹¹³ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Samtl. rgsk.; Større arb.; Forordninger; *Den kgl. bygningsinspektør*: Sager vedr. kirkebygninger på Fyn 1896-1925.

¹¹⁴ En tilsvarende bemaling udførtes 1886, jf. LAFyn. *Provstiark.* Synsprot.

¹¹⁵ I regnskaberne ses kun indtægter af de lukkede stole (s.d.).

¹¹⁶ Marstal Egnsarkiv. *Eschen* 29; *Høy 1913* 65 f. Efter Eschens død skulle hans børn have retten til stedet.

¹¹⁷ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Syn; Kontrakter m.m.

¹¹⁸ LAFyn. *Bispeark.* Indk. breve.; *Kirkeinsp.ark.* Samtl. rgsk.; *Stiftsovr.ark.* Rgsk.

¹¹⁹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Kontrakter m.m.; Kirkens arkiv. Synsprot.

¹²⁰ *Hauge 1988* 44.

¹²¹ *Høy 1913* 69.

¹²² LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Kontrakter m.m.; *Provstiark.* Synsprot.

¹²³ Således omfatter regnskabet over materialer, brugt til kirkens opførelse, træ til 'åbne og lukkede' stole. LAFyn. *Bispeark.* *Æro* Provstis breve.

¹²⁴ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Syn.; Kirkens arkiv. Synsprot.

¹²⁵ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Samtl. rgsk.; Bilag; Kontrakter m.m.; *Provstiark.* Synsprot.

¹²⁶ Marstal Egnsarkiv. *Eschen* 29; *Høy 1913* 66.

¹²⁷ Den midterste del af vestpulpituret var fra opsætningen af Tjorgel nr. 2 i 1904 og frem til 1971 forøget med et halvt fyldingsfag mod øst, hvorefter de ældre forhold blev reetableret.

¹²⁸ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Samtl. rgsk.; Større arb.

¹²⁹ Det blev 1847 foreslået, at pulpiturene blev forenet med en fælles opgang til venstre for kirkedøren (døren fra det oprindelige våbenhus), 'da dette er det bedste i forbindelse med store fester som konfirmationer'; LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Syn.

¹³⁰ *Høy 1913* 69. Dette er et tidligt eksempel på anskaffelse af et harmonium til en dansk kirke. I 1861 havde Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet rundsendt en trykt beskrivelse af de franske »Orgel-Harmoniums«, som kunne leveres af firmaet Horneman & Erslev i København. Et par instrumenter af denne type havde da i længere tid været i brug i Reerslev og Ruds Vedby kirker, jf. Erik Skov, »Historien om et orgel«, *NMArb* 1973, 123-34. If. usigneret brevkladde 6. dec. 1870 i LAFyn. *Æro* Kirkeinspektorat. Indkomne og udgåede breve 1866-76, fortrød man anskaffelsen af

Fig. 96. Indre set mod vest, o. 1950, med den romanske døbefont i forgrunden. Foto i Marstal Sofarmuseum. – Interior looking west, c. 1950, with the Romanesque font in the foreground.

harmoniet, der ikke fungerede pålideligt i det fugtige klima og desuden viste sig at være utilstrækkeligt til at lede salmesangen. Lokalhistorikeren Karsten Hermansen takkes for denne henvisning.

¹³¹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Bilag. Orglet opregnes 22. febr. 1872 som tilgang til inventaret.

¹³² I orgelhusets forside sås spor efter seks registertræk med tilhørende skilte.

¹³³ *Organist- og Kantorembederne*, 1. udg. 1906.

¹³⁴ If. *Organist- og Kantorembederne*, 1. udg. 1906, var orglet bygget 1904 af Joh. P. Andresen & Co., men tekniske detaljer ved instrumentet viser, at der var tale om et importeret orgel fra Gebr. Rieger. En nærmere argumentation for denne mestertilskrivelse findes i Den Danske Orgelregistrant. If. meddelelse 1992 fra orgelbyggeriet Rieger-Kloss, Krnov, Den Tjekiske Republik, leveredes i årene 1900-05 19 orgler til opstilling i Danmark. Kun i enkelte tilfælde oplyses bestemmelsesstedet.

¹³⁵ I *Organist- og Kantorembederne*, 3. udg. 1927 benævnes denne stemme Fugara 8'.

¹³⁶ Extensionsprincippet indebar, at orgelstemmer med samme klang, men forskelligt toneleje indrettedes med flest mulige fællespiber. Således havde registrene Bordun 16' og Gedakt 8' (gruppe (a)) 44 fællespiber og et samlet pipeantal på 68 mod normalt 112.

¹³⁷ *Organist- og Kantorembederne*, 1. udg. 1906 og 2. udg. 1916. Klaviaturomfang og vindladetype fremgår af Th. Frobenius & Co.: Forslag 30. juni 1924 til ombygning og udvidelse af orglet i Marstal Kirke; LAFyn. *Menighedsrådsark*. Møderef.

¹³⁸ Th. Frobenius & Co.: Forslag 30. juni 1924 til ombygning og udvidelse af orglet i Marstal Kirke. LAFyn. *Menighedsrådsark*. Møderef.

¹³⁹ Poul Borch: Erklæring 17. aug. 1970 (korrespondance i NM). Oplysninger vedr. svelle og generalcrescendo if. *Organist- og Kantorembederne*, 4. udg. 1944.

¹⁴⁰ Inv.nr. D168/1989. Omstændighederne omkring positivfragmenternes tilgang til Nationalmuseet fremgår ikke af registreringskortet, hvor det blot anføres, at delene indtil 1989 befandt sig i et midlertidigt magasin og ikke var forsynet med inventarnummer. Positivet har haft seks stemmer, delt i bas og diskant. To bevarede gavlstykker (32×32 cm) giver et indtryk af husets beskedne størrelse. Yderligere oplysninger om kirkens orgler samt om positivfragmenterne findes i Den Danske Orgelregistrant.

¹⁴¹ Kirkens arkiv. Synsprot. Efter den indvendige istandsættelse 1905 nævnes, at de gamle salmenummertavler skulle ombygges og males, så de kom til at ligne de nyanskaffede. Nogle af tavlerne kan således være af ældre dato (jf. fig. 23).

¹⁴² LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Samtl. rgsk.; Syn.

¹⁴³ På forstudier til maleriet ses den sovende Jesus tydeligt, jf. *Hermansen 2016* (note 74) 159 f.

¹⁴⁴ Maleriet var udstillet på Charlottenborg 1877 med ovennævnte titel. *Fortegnelse over danske Kunstneres Arbejder paa de ved Det kgl. Akademi for de skønne Kunster i Aarene 1807-1882 afholdte Charlottenborg-Udstillinger*, Carl Reitzel (udg.), Kbh. 1883, 546. Efter udstillingen arbejdede Rasmussen videre med billedet og skænkede det til sømandsmissionen i Newcastle, jf. *Hermansen 2016* (note 74) 201.

¹⁴⁵ LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Samtl. rgsk.; Bilag; *Høy 1913* 74, der også nævner, at kronerne blev skænket af den samme familie, som 1783 havde skænket alterstagerne (s. 1683).

¹⁴⁶ Kirkens arkiv. Synsprot.; LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Adkomster m.m.; *Provstiark*. Synsprot.; *Den kgl. bygningsinspektør*. Bilag vedr. kirker.

¹⁴⁷ *Ærø Folkeblad* 28. juli 1938 (nr. 172). Jf. også NM. Indb. ved Henry Petersen o. 1884; Henry Petersen, notebog VII, o. 1884, 71.

¹⁴⁸ LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Samtl. rgsk.; Bilag; *Stiftsovr.ark*. Rgsk.; jf. også NM. Indb. ved Henry Petersen o. 1884.

¹⁴⁹ To af Fanø-skibene er ophængt efter udgivelsen af det pågældende hæfte af *Danmarks Kirker*.

¹⁵⁰ Erik Kromann, »Kirkeskibene i Marstal kirke«, i *Hauge 1988* 62 og 65 f.; Thalund, *Kirkeskibe* 104.

¹⁵¹ Digtet, der er gengivet i *Kromann 1988* (note 150) 65 f., er dateret 27. febr. 1778. Versene kan antagelig tilskrives skoleholder Hans Andresen, der også forfattede vers til indvielsen af den nye klokke 1776 (s. 1709) og alterstagerne 1783 (s. 1683).

¹⁵² *Kromann 1988* (note 150) 62; Thalund, *Kirkeskibe* 103.

¹⁵³ Lignende beretninger kendes om andre kirkeskibe, jf. Henningsen, *Kirkeskibe* 38. Se også Anngret Pods og Henning Henningsen, *Kirkeskibe i Danmark og de tidligere hertugdømmer Slesvig og Holsten*, Rendsburg 1989, 76 f., der også citerer en oprindelig indskrift på skroget.

¹⁵⁴ *Kromann 1988* (note 150) 62; Thalund, *Kirkeskibe* 103; jf. også *Pods og Henningsen* (note 153), 74 f. Navnet er ikke anført på skibet.

¹⁵⁵ *Kromann 1988* (note 150) 62 f.; Thalund, *Kirkeskibe* 104.

¹⁵⁶ *Kromann 1988* (note 150) 64; Thalund, *Kirkeskibe* 103. Jf. også Karsten Hermansen, *Ved fælles hjælp ... Soassuranceforeningen »Ærø« G/S 1876-2001*, Marstal 2011, 38. Jf. også s. 1589.

¹⁵⁷ En afskrift af beretningen findes i LAFyn. *Menighedsrådsark*. Møderef.

¹⁵⁸ *Kromann 1988* (note 150) 64; Thalund, *Kirkeskibe* 104.

¹⁵⁹ Finn Morbech, *Jens Olsen. Med hænder som en smed og hoved som en lærd*, Høng 1991, 227 f.

¹⁶⁰ LAFyn. *Kirkeinsp.ark*. Kontrakter m.m.

¹⁶¹ LAFyn. *Bispeark*. Ærø Provstis breve; Marstal Egsarkiv. *Eschen* 22; *Høy 1913* 63.

¹⁶² LAFyn. *Bispeark*. Ærø Provstis breve; jf. også *Kirkeinsp.ark*. Rgsk.; KB. *Kallske saml* 377. 4°.

¹⁶³ LAFyn. *Sogneark*. Div. Sager.

¹⁶⁴ Samme støber har leveret klokker til bl.a. Augustenborg Slotskirke (1767, *DK Sjyill* 2169), Søby (1776), Frørup (1781, *DK Sjyill* 359) og Burkal kirker (1783, *DK Sjyill* 716).

¹⁶⁵ Afskrift af skoleholder H. Andresens dagbog i LAFyn. *Sogneark*. Div. Sager.

¹⁶⁶ Samme klokkestøber har leveret klokker til bl.a. Mandø (1823, *DK Ribe* 3518), Arrild (1825, *DK Sjyill* 1277), Øster Løgum 1826 (*DK Sjyill* 1777) Sottrup (1829, *DK Sjyill* 2242) og Rømo kirker (1837, *DK Sjyill* 1433).

¹⁶⁷ *Høy 1913* 73.

¹⁶⁸ En oversigt over klokernes alder findes i Den Danske Orgelregistrant.

¹⁶⁹ Den største klokke, G¹, er tilsluttet stokklaviaturets tangent C.

¹⁷⁰ Tak til campanologen Per Rasmus Møller for oplysninger vedr. klokkespillet.

¹⁷¹ *Høy 1913* 66 f., beretter, at Albert Friis ifølge tra-

ditionen skulle have udmærket sig ved sin styrke i forbindelse med opførelsen af kirken, bl.a. ved at bære tværbjælkerne, som lå over skibet. Hans navn skal oprindeligt have stået på prædikestolen, men blev overmalet, da stolen blev renoveret 1767. Dette gjorde Friis så vred, at han truede med at oversmøre prædikestolen med tjære, og han faldt først til ro, da man lovede at give ham en mindetavle.

¹⁷² LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.; RA. *Weber, Hans Peter*. Optegnelser 1699-1900.

¹⁷³ *Høy* 1913 85; LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Samtl. rgsk.

¹⁷⁴ https://www.myheritage.dk/person-3500402_70766991_70766991/albert-hermansen-faergemand-senere-kobmand-og-skibsreder besøgt febr. 2017. Her anføres første hustrus dødsår som 1751, anden hustrus dødsår som 1792, og ægtemandens dødsår som 1801.

¹⁷⁵ Et tilsvarende kors er afbildet i Faye, *Støbejernskors* (nr. 303). Jf. også Carsten Meyer, »Æroske gravminder af støbejern«, *Årbog Ærø Museum* 2010, 69 ff.

¹⁷⁶ †11. okt. 1873, jf. LAFyn. *Marstal Sogn*. Kirkebog.

¹⁷⁷ †30. jan. 1893, jf. LAFyn. *Marstal Sogn*. Kirkebog.

¹⁷⁸ Jf. også Søren Knudsen, »Gravminder af Træ«, *Vore Kirkegaarde* 1928-29, 118-19, 122 og 124.

MARSTAL CHURCH

Historical introduction. In the 16th and 17th centuries the shipping town of Marstal on the south coast of Ærø was only a village and fishing hamlet whose inhabitants attended Rise Church. The place was given its own church in 1737-38 and in 1766 it was separated out as an independent parish. In the 1700s the town experienced a golden age of trading that lasted until the Napoleonic Wars in 1807-14. When the war broke out 149 ships were registered in the town. A new major sailing-ship period developed from the middle of the 1800s and up to World War I, now with ships in the overseas trade. The fleet grew to 300 vessels, and at the same time there was lively shipbuilding activity. The town suffered great losses during the two world wars, in which a total of more than 100 seamen lost their lives. Changes in the economic conditions then led to decline, but the connection with the sea is still preserved, and the town still has a navigation school.

The enclosed area around the church was the parish *cemetery* until 1896. Today it is a green area with large trees that almost envelop the church, and it now appears as a small town park and memorial grove with many preserved monuments (cf. below).

Building. The church was built in 1737-38 under the supervision of the builder Hans Jensen Trap, Faaborg. The building, which since 1920 has been dominated by a tall tower in the west, consists of

a nave with a pentagonal termination in the east. To this belongs a small porch in the south and a transept, from 1771, in the north. The transept was built by the master carpenter Johan Paul Seiffert of Nordborg on Als, while the tower was designed by the architect Niels Jacobsen, Odense. A †ridge turret with the bells above the west end of the church was taken down in 1920. In the interior the space is covered by plastered barrel vaults of wood, and large timbered galleries give the interior a special intimacy.

The construction work was supported by the King, Christian VI, who granted permission for collections to that end in the churches of the whole country. Hans Jensen Trap's drawing from 1736 (fig. 11) was presented and approved by the Chancellery in Copenhagen.

Description. The whitewashed and tiled church was built in a simple Baroque style. The bricks, described in the accounts as 'double or large Flensburg bricks', were brought from the brickworks Holnis, south of Flensburg Fjord. The facades are undecorated, and the only accentuation on the building is the fivefold termination behind the altar. At the top the long sides and chancel section are tied together by a profiled cornice. The walls are broken up on the inside by round-arched recesses which were described by the builder himself as 'economy recesses' because they saved on the materials. The large windows of the long sides have segmental

arches of half-brick and have matching segmental wooden frames. The small porch on the south side originally had a hipped roof until a pediment was built in 1792. The †ridge turret was an octagonal timbered construction terminated by an elegant, shingled, tarred spire. The bells hung in a lantern.

The *construction in 1736-38* is well elucidated, since in the Odense episcopal archives drawings and estimates, contracts with the artisans and accounts are preserved. Besides the builder Hans Jensen Trap the master carpenter Erik Andersen Lillie, also from Faaborg, was involved as well as the cabinetmaker and woodcarver Jørgen Nielsen from Rudkøbing. The last of these made two now-lost †drawings for the altar and pulpit. Timber and lime for mortar came from Gotland; lead and nails were bought in Lübeck. The smith was paid for eight large †iron windows. In a handing-over inspection of 9 September 1738 the construction work was approved by two master artisans from Odense (one was the mason Gottfried Groman) and a cabinetmaker from Ærøskøbing. The finished church, apart from the windows (which were segmentally, not pointed-arched) corresponded to Hans Jensen Trap's drawing.

The style of the church is simple and the workmanship is good. It is a community building that was meant to contain its whole congregation; and indeed it was to make room for everyone that it was furnished in 1764 with a large gallery and expanded in 1771 with a transept which was also furnished with a gallery. Hans Jensen Trap (1696-1763), who as we have seen could both build and draw, was entrusted from 1722 with the maintenance of the churches on Falster, and in 1737 – the same year as he built the church in Marstal – he was also appointed master builder for the King's castles and churches on Lolland-Falster. It is rather surprising that in his drawing he has proposed pointed-arched openings, which have been extremely rare in Danish church-building since the middle of the 1600s.

The *transept*, which was built in 1771 by Johan Paul Seiffert, matches the church in its main features, although on the inside it has uninterrupted wall surfaces.

Already before it was built – and before the end of the world war – the *tower* from 1920 was called 'the peace tower'. The copper-clad pyramidal roof has outward-curving surfaces. At each point of the compass the four-sided lantern above has large electrically illuminated clock faces of glass which serve at night as a navigation mark. In 1919 the architect, Niels Jacobsen, presented two alternative proposals (fig. 16a-b) for the cladding of the roof and the design of the spire: either small roofing tiles which would require a more slender roof, or – as became the case – copper plates that permitted more ornamental forms.

†*Ceiling painting*. According to a contract of 1767 with the painter Henning Frederik la Croix, the latter was to paint the ceiling in a 'beautiful sky-blue colour with a gilt sun in the middle and clouds everywhere'.

Furnishings. From the construction of the church in 1737-38 come the *pulpit* and presumably also the *Communion table*. The new church was also equipped with the necessary furnishings in the form of an †*altarpiece* and †*altar rail*, †*font*, †*pews* and a †*confessional*. The woodwork was done by the 'flower carver' and cabinetmaker Jørgen Nielsen, Rudkøbing. The most basic furnishings were also procured, including a †*Communion set* and a pair of †*altar candlesticks* of pewter, a †*baptismal dish* of brass and a †*bell*. In 1742 the merchant Hinrich Selck and his wife Catharina, in Neumünster, donated a *Communion set* of silver. Two *poor boxes* are dated 1746 and 1763.

In 1764 the large †*gallery* was set up at the west wall, and in 1771 the newly built transept was furnished with †*pews* on the floor and a †*gallery* set up at the same time. A further †*bell* was procured no later than 1773; both bells have later been recast. In 1783 Captain Albert Hermansen and his wife Ellen donated a set of *altar candlesticks* of brass. In the second half of the 1700s and at the beginning of the 1800s the church also received several *chandeliers* and *church ships* as gifts from members of the congregation, including the oldest of the total of seven church ships, *Kronprindsens Ønske*, which was hung up in 1778.

In 1843 a new *altarpiece* was procured, apparently executed after a drawing by the painter C. A. Zehngraf, Svendborg, who also painted the contemporary (†)*altar painting* with the Agony in the Garden as its subject, which now hangs on the south wall. Probably in 1852 the *gallery* in the west was refurbished and at the same time the †*gallery* in the transept was taken down; a new *gallery* was not set up until 1879. In 1863 the church was given its first musical instrument, a †*harmonium*, which was replaced in 1871/72 by an †*organ*, which was again renewed in 1904. In 1870 the Romanesque *font*, the church's oldest item of furnishing, was transferred from Tranderup Church along with the *baptismal dish*, which can be dated to the 1500s. In 1881 came the present *altar painting* of Jesus calming the storm on the Sea of Galilee, painted by Jens Erik Carl Rasmussen.

In the years 1905–16 the *pews* on the floor and in the galleries were renewed, and at the same time the pulpit was moved one bay to the east. With the erection of the tower in 1920 the church was given a (†)*tower clock*, made by the astronomical clockmaker Jens Olsen and donated by the shipowner Niels Jensen Ohlsen and his wife Anne. In 1925 the married couple Sophus and Minna Black donated two large Chinese *candlesticks* which stand on either side on the entrance to the chancel. The *altar rail* and *chancel rail*, the *chancel benches* and the *loose chairs* in the chancel were added in 1926–27, partly as gifts from members of the congregation. The *organ* was built in 1973 by Th. Frobenius & Sønner.

The present *colour scheme* was established in 1973 by the architect Alan Havsteen-Mikkelsen. The altarpiece and the pulpit are red-painted with gilt inscriptions; the altar rail and the chancel benches stand in stained oak. The pews on the floor are painted in a deep blue colour, while the parapet and benches of the gallery as well as the organ casing are light grey.

The original colour scheme is not known. In 1767 the furnishings were painted with marbling, pearl grey and gilding by Henning Frederik la Croix. In 1905 and 1928 the furnishings were given oak veining.

Description. In the following the most important furnishings are described in the same order as in the Danish text and with references to the figures in brackets.

The *altarpiece* (cf. fig. 26) is from 1843. The painting of the large panel, Jesus calming the Storm on the Sea of Galilee (fig. 27), was painted by Jens Erik Carl Rasmussen in 1881. The side panels, showing the evangelist *John* and the apostle *Peter*, were painted in 1843 by Christian Antoni Zehngraf, Svendborg, after Thorvaldsen's sculptures in Copenhagen Cathedral. The (†)*altar painting* of The Agony in the Garden (fig. 28), also by Zehngraf, hangs on the south wall of the nave.

The *Communion set* (fig. 29), from 1742, was made by an unidentified goldsmith, 'DW', in Neumünster and donated by the merchant Hinrich Selck and his wife Catharina. The *wafer box* (fig. 30), 1785, was made by the goldsmith Christian Hosøe, Copenhagen. One of the church's *Communion sets for the sick* (fig. 32) consists of a chalice from 1784 with the Copenhagen city mark, a paten from c. 1825, made by the goldsmith Jørgen Kastrup, Nyborg, and a more recent wafer box. The second *Communion set for the sick* (fig. 33) is from 1893. An *altar jug* (fig. 31) from 1942 was made by the goldsmith K. C. Hermann, Copenhagen.

The *altar candlesticks* (fig. 35) were donated in 1783 by Captain Albert Hermandsen and his wife Ellen. Two *candlesticks* of Chinese origin (fig. 36), possibly from the 1800s, were donated in 1925 by the telegraph manager and art collector Sophus Black and his wife Minna in memory of the latter's parents. Two other *candlesticks* (fig. 37) were donated in 1915 by the churchwarden Sophus Reventlow and his wife Nellie, while two *seven-branched candlesticks* (fig. 38) were presented in 1902 by Anna and Hans Christensen. The *Communion table crucifix* (fig. 39), 1883, is a donation from the congregation to mark the quatercentenary of the birth of Luther. A *chasuble* (fig. 40) is from 1916/17.

The *altar rail* (cf. fig. 26) is presumably from 1926.

The Romanesque *font* (fig. 41), of the southern Funen type, was transferred from Tranderup

Church in 1870 along with the *baptismal dish* (fig. 42), which is from the 1500s and is of southern German origin. It is in brass and in the bottom has a chased representation of *The Twelve Spies in Canaan*. A second *baptismal dish* (fig. 95), of black-lacquered metal, is from 1845. Two *baptismal jugs* are from 1850 (fig. 43) and 1905 (fig. 44) respectively.

The *pulpit* (fig. 45) was made in 1737 by the 'flower carver' and cabinetmaker Jørgen Nielsen, Rudkøbing, along with the church's original †altarpiece etc. (cf. above).

The *pews* (cf. figs. 22 and 52-53) were made partly in 1905 (the nave pews), and partly in 1912 (the transept pews). The *chancel benches* (cf. fig. 46) are from c. 1926 and were donated by private donors, like the *priest's chair* (fig. 47) from 1905. Behind the altar stands a *chair* (fig. 48) from c. 1830-50, while the *loose chairs* in the chancel (cf. fig. 52) were donated in 1926-27 by members of the congregation.

One *poor box* (fig. 49) was made in 1746 by Johan Daniel Hase, the second (fig. 50) is from 1763. A *collection purse* (fig. 51) can probably be dated to the first half of the 1800s.

Two large *galleries* (cf. figs. 52-53) were set up above the western half of the church, probably in 1852, and above the transept in 1879 as successors to older †galleries. The galleries are furnished with *benches* from 1916.

The *organ* (cf. fig. 52), from 1973 was built by Th. Frobenius & Sønner, Kongens Lyngby.

A *painting* (fig. 56) showing Jesus Asleep in the Boat, was painted in 1876-81 by Jens Erik Carl Rasmussen and acquired for the church in 2016.

Chandeliers. A chandelier of glass from c. 1750 (fig. 57), probably of Bohemian origin, was donated in 1814/15 by two sea captains. It hangs in the transept. A 16-branched chandelier (fig. 58), which hangs in the nave, was donated by a married couple in 1769, while a small six-branched chandelier (fig. 59), which hangs above the north gallery, was donated in 1798 by the superintendent Lieutenant Friederich Almer and his wife Nicoline Christine Almer.

The church has seven *church ships* and thus one of the country's largest collections of church ships, only exceeded by the Fanø churches in Nordby

and Sønderho. 1) (Fig. 60-61), hung up in 1778, *Kronprindsens Ønske*, a ship of the line, donated by seven men from Marstal. 2) (Fig. 62), hung up in 1804, *Christian IX* (formerly *Ærøe*), a naval frigate, donated by nine seamen. The ship is 321 cm long and thus one of the country's largest church ships. 3) (Fig. 63), hung up in 1804, *Seir Krandsen*, a sloop. 4) (Fig. 64), hung up in 1884, *Immanuel*, a full-rigged three-master, built by the ship's carpenter C. Palle and donated by 21 named individuals. 5) (Fig. 65), hung up in 1932, *Bethel*, a four-masted bark, built and donated by the ship's carpenter J. Chr. Nielsen and the shipmaster H. Hay. The ship is a model of the bark *Familien*, which was built in Marstal. 6) (Fig. 66), hung up in 1943, *Hans Peters Minde*, a three-masted topsail schooner, built and donated by the shipbuilder Gorm Clausen in memory of a son shipwrecked in the war. The ship is a model of the topsail schooner *Yrsa*, which was built by Gorm Clausen's yard in Marstal in 1902. 7) (Fig. 67), hung up in 1988, *Hanne Hansen*, a coaster, made by the ship's carpenter Henning Terkelsen, Marstal, and donated to mark the church's 250th anniversary by a number of local societies. The ship is a model of the 'Caroliner' *Hanne Hansen*, which was built by H. C. Christensens Stålskibsværft in Marstal in 1958.

A (†) *tower clock* (fig. 68) from 1920 was made by the astronomical clockmaker Jens Olsen in the workshop of the firm Cornelius Knudsen and paid for by the shipowner Niels Jensen Ohlsen and his wife Anne.

The church has two *bells*. One, from 1803 (fig. 69), was cast by P. Petersen, Copenhagen; the second, from 1920 (fig. 70) was cast by De Smithske Jernstøberier in Aalborg. Both are recastings of older †bells.

Sepulchral monuments. A *memorial tablet* (fig. 72) from 1779 to Albert Friis (†1779) hangs in the nave.

Churchyard monuments. In the former churchyard around the church there are still c. 110 monuments, mainly from the second half of the 1800s. Notable are a group of churchyard monuments of wood (cf. figs. 74 and 92-93), which earlier graced the churchyard in large numbers (cf. fig. 73).